

שרשי מנהג אשכנז

כרך שני

מכון מורשת אשכנז

שרשי מנהג אשכנז

כרך שני

מאת
בנימין שלמה המבורגר

מכון מורשת אשכנז
בני ברק תש"ס

כל הזכויות שמורות © 2000

אין להעתיק או להפיץ חיבור זה, או קטעים ממנו,
בשום צורה ובשום אמצעי, אלקטרוני או מכני,
לרבות צילום או הקלטה, ללא אישור בכתב מהמוציא לאור.

מכון מורשת אשכנז
ת.ד. 87 בני ברק

Printed in Israel

תוכן הענינים

- 21 פתח דבר**
המסתייגים 22; יוצאי מערב אירופה 24; חכמי תורה יוצאי גרמניה 26; חניכי
ישיבות בני אשכנז 28; תמיכת יוצאי ארצות אחרות 32; הצעות להנחלת
מורשת אשכנז 39; התעוררות להקמת בתי כנסת 42; שלמי תודה 46
- 48 רמ"ח תיבות בקריאת שמע**
רמ"ח תיבות כנגד רמ"ח אברים 48; רמ"ח התיבות להגנת הגוף והנפש 51;
לכל תיבה יש אבר כנגדה 52; אשה ומנין אבריה 57; אין צורך בהשלמת
רמ"ח תיבות 60; סיכום 62
- 64 א-ל מלך נאמן**
חשבון רמ"ח כולל 'א-ל מלך נאמן' 64; חשבון רמ"ח כולל 'אמן' ו'א-ל מלך
נאמן' 71; חשבון רמ"ח כולל 'אמן' בלבד 73; משמעות אמירת 'א-ל מלך
נאמן' 74; האם יש הפסק באמירת 'א-ל מלך נאמן'? 81; 'אמן' אחר ברכת
אהבה של ש"ץ 94; 'אמן' אחר ברכת אהבה של עצמו 99; עניית 'א-ל מלך
נאמן' במקום 'אמן' 105; אין לשנות מן המנהג 107; סיכום 108
- 110 כפילת מילים בסוף קריאת שמע**
חזרת 'להיות לכם לאלקים' 110; חזרת 'ה' אלקיכם אמת' 115; חזרת 'אני ה'
אלקיכם' 119; שיטות שונות בכפילת 'אמת' של 'ה' אלקיכם אמת' 127;
חזרת 'ה' אלקיכם' בלא כפילת המילה 'אמת' 137; חזרת ש"ץ 'ה' אלקיכם
אמת' קודם סיום היחיד 143; יחיד החוזר 'ה' אלקיכם אמת' 147; השלמת ג'
תיבות בתפילת ערבית 155; סיכום 161
- 164 רצף קריאת שמע עם הברכה שאחריה**
סיום קריאת שמע וחיבורה לברכה שאחריה בלא כפל מילים 164; הרמת קול
באמירת 'אמת' שאחר קריאת שמע 168; המתנת הציבור והש"ץ בסוף
קריאת שמע 174; הפסק בין 'ואדיר' לבין 'ומתוקן' 177; הרמת קול באמירת
'ה' אלקיכם אמת' בלא לכפלה 182; אין לשנות ממנהג הגמרא והקדמונים
185; נימוקים לאי כפילת מילים בסוף קריאת שמע 193; סיכום 206
- 210 רמ"ח תיבות במסורת הדורות**

ארץ ישראל 210; בבל 212; צרפת 214; פרובינצא 215; ספרד וצפון
אפריקה 217; תורכיה 225; בוהמיה; מוראביה; אוסטריה והונגריה 231;
איטליה 233; פולין 236; ליטא 241; אשכנז 244; סיכום 262

263 נטילת ידים לפני קידוש או אחריו

שתי שיטות בהלכה ובמנהג 263; ארץ ישראל 263; בבל 268; ספרד 268;
תימן 270; צרפת 270; פרובינצא 272; אנגליה 273; איטליה 273; בוהמיה
ומוראביה; אוסטריה 274; פולין 275; ליטא 277; אשכנז 279; הנוטל ידיו לא
יקדש 283; נטל ידיו שחרית 292; מוזגין ואחר כך נוטלין 295; קידוש במקום
סעודה 298; נטילת ידים לפירות 300; סדר ההסבה 303; קידוש גמר ערבית
304; קידוש של שחרית 305; 'שהחיינו' ו'לישב בסוכה' בין נטילה לאכילה
310; סיכום 312

314 הכרזת שאלת גשמים

הכרזת: 'ותן טל ומטר' 314; הכרזת: 'שאלה' 316; המושג 'שאלה' בש"ס
ופוסקים 318; מיהו המכריז? 322; סיכום 326

328 מפה של ספר תורה: ווימפל

מהות המפה 328; תיק או מעיל 335; מי רשאי להקדיש מפה 340; מפות
מבגדים משומשים 345; מפות מבגדי נשים 349; רקימת שמות נשים בכלי
קודש 351; מפה מחיתול ברית מילה 354; השאלת ווימפל מספר תורה
לברית מילה 357; ברית תורה עם ברית מילה 359; נעביד בה מצוה אחרית
360; אופן שימוש הווימפל בברית מילה 363; סיכום 365

367 הכנת מפה לספר תורה

אמוראים 367; נשים 368; בתולות 370; אמהות וקרובות משפחה 373;
סופרי סת"ם וציירים מקצועיים 375; חומר המפה 379; אופן התפירה ומידות
המפה 387; עיטורי המפה בריקמה או בציור 390; ריקמת ווימפל 391;
סיכום 396

398 נוסחי ווימפל

הנוסח המקובל לכתבו במפה 398; 'לתורה'; לחופה ולמעשים טובים' 415;
נוסח המפה בארצות אחרות 423; ערך הפרטים הכתובים על המפה 430;
כתיבת פסוקים ורקימתם 434; סיכום 445

447

עיטורי ווימפל

עיטורי המפה – כבוד התורה 447; סוגי העיטורים והציורים 449; עיטורי שם הילד ושם אביו 455; עיטורי תוארים ושמות משפחה 459; עיטורי המילים: 'נולד למזל טוב' 462; עיטורי תאריך הלידה 465; עיטורי המילים: 'השם יגדלהו' 470; עיטורי המילה: 'לתורה' 472; עיטורי המילה: 'לחופה' 481; עיטורי המילים: 'למעשים טובים' 487; ברכות ועיטורים נוספים 490; רקימת צורות חיות 497; סיכום 509

511

הבאת מפה לבית הכנסת: שול-טראגן

הבאת תינוקות בימי חז"ל 511; הערך החינוכי של הבאת המפה 513; אופן הבאת המפה 515; 'מי שבירך' וברכת הרב 520; גיל הילד בהבאת המפה 522; חודש 523; חצי שנה 524; שנה 525; שנה-שנתיים 527; שנתיים-שלוש 528; שלוש-ארבע 529; שלוש-ארבע 532; ארבע 533; חמש 533; ימי הולדת; בר מצוה; נישואין 536; תיאורים מוטעים של הבאת המפה 538; סיכום 540

542

התפשטות הווימפל וכינויו

פולין 542; איטליה 544; בוהמיה ומוראביה 545; הונגריה 546; אנגליה 548; אמריקה 549; ארץ ישראל 550; כינוי המפה: ווימפל 552; סיכום 558

560

אופן כריכת המפה

כריכה והידוק 560; חגורה בשליש העליון או התחתון 563; כריכת שתי מפות 566; פני צדה היפה של המפה 568; קשירת ספר התורה בעזרת שרוכים 571; סיכום 580

582

שימור הווימפלים

כיבוס המפה בהלכה 582; כיבוס הווימפל מדם הברית 585; המפה כסגולה לרפואה 586; איחסון הווימפלים 590; אוספי ווימפלים אחר השואה 594; סיכום 602

604

קיפול המפה, הושטה ועץ חיים

קיפול המפה 604; הושטה 607; עץ חיים 610; סיכום 615

בצלאל בהרה"ג ר' יום טוב ליפמאן ראקאו אב"ד דגייטסהעד

ב"ה, חדש אייר תשנ"ז לפ"ק

הנה הרב המופלג וגדול בתורה הרב בנימין שלמה המבורגר שליט"א ראש מכון מורשת אשכנז. הראה לי את החלק השני מספרו שורשי מנהג אשכנז שעומד להוציא לאור, וכבר אתמחי גברא בחלק הראשון מספרו שבו הראה את כחו הגדול לאסף ולרכז את כל מה שנאמר ונכתב על המנהגים שרשי אבות, וגם הצליח לעמוד על יסודי המנהגים לפי ההלכה וגם בזה הראה כחו בעיון וחקירה לבא לידי עומק הדברים.

וכבר פרסם במבוא הספר את גודל החשיבות והנחיצות למסורת האבות והמנהגים והן מה שנאמר בשם גדולי דורינו שליט"א.

ואני לא באתי אלא לחזקו במפעלו הגדול בתור יליד אשכנז פראנקפורט על נהר מיין אשר בילדותי טעמתי קצת את ההנהגה הקפדנית לשמור על מסורת האבות והמנהגים, שזה יסוד גדול הן לחינוך דורות הבאים וקיום עמינו בפרט בארצות הגולה.

מצינו בתורתנו הק' בשתי מצות שנזכר ענין מסורת אבות.

בתחלת פרשת בא נאמר למען תספר באזני בנך ובן בנך את אשר התעללתי במצרים וכו' וידעתם כי אני ה'.

הרי מצות סיפור יציאת מצרים שזה שורש אמונתנו מוטלת על האב, והגדת לבנך בכל זאת יש מצוה נוספת לפי כמה ראשונים למען תספר באזני בן בנך הוספה מצוה על הזקן לבני בניו, כנראה שזה מבחינת המסורת שהזקן מספר ומוסר "זקנך ויאמרו לך", וכן מצינו בפרשת ואתחנן השמר לך ושמור נפשך מאד פן תשכח את הדברים אשר ראו עיניך ופן יסורו מלבבך כל ימי חיך והודעתם לבניך ולבני בניך יום אשר עמדת לפני ה' בחורב.

ולפי הרמב"ן ההודעה הזו היא לא עצם לימוד התורה והמצות אלא רושם של המעמד הנכבד והגדול שזו יסוד קבלת התורה.

הרי נוסף לעצם מצות לימוד התורה שמוטלת על האב ולמדתם את בניכם, יש הוספת מצוה על הזקן למסור רושם של המעמד הגדול מדורות העבר להשריש יסוד קבלת התורה.

והנני בזה לאחל לכ' שליט"א שיברך על המוגמר להוציא לאור עולם את ספרו חלק השני, שעיי"ז יתחזק אמונתנו בתורתנו הק' ובשרשי מנהגי ישראל שהם הם תורה.

הכותב וחותם לכ' התורה ולכ' המחבר שליט"א

הק' בצלאל ראקאו

אב"ד דק"ק גייטסהעד

DAYAN GAVRIEL KRAUSZ

Rosh Beth Din, Manchester
118 Leicester Road
Manchester M7 4GF
Tel: 0161 740 4548 Fax: 0161 740 9300
Office:
435 Cheetham Hill Road
Manchester M8 0PF
Tel: 0161 740 9711 Fax: 0161 721 4249

גבריאל קרויים

ראב"ד דקי"ק מנשטער וועגלי יצ"ו

מח"ס מקור הברכה

בס"ד

כה שרי שנת תש"ח אפרק

שופי טורה מאן המצדק אטיונ יצני רהג חטר חטוריס יתיס
מפני יצוב ומטה את רטיב כמו ר' יוימין טומה המרונגר לאיס.

שמח לרי יעל כרורי זבלות נאור אמות השניות אל מעטם שליטא, טאט טא יצדי זין
מעט קורה שפני יצני מען החתם יצד וכן שניו מער גאט, שוייל תצא. פיו
יקרין אמות של רשע שרש מוקם אסקר. יואמם טא צומה לאון שפיו מועטים
נוכאן געט עקפו מעטות ושרשו מעטות אשאלו ט הכוחות שחולף גאט ונושות
אין מצי"ת אוד מקומה וט, ווא ימיש מעטות פרו "אמת פירק ג' אטנה זי".

אזאיונו רבז רגיר רוחות גאט גאט ונושות זן, זעטנה נאוצענו געט כמס בני
תרה [מאליזיט זמן ג' אסקר ומסויט אותן גאזג וקיס "יעדישא מעטות".
אמנפ כיון שרשו מעטות כמס ר' יצקד מצדין זעל, "נוסחי האשכנזיט האטונוס
רמ בתכילת רבינו, צוירט אין ארטויל ומשפ אין גרוע, כי נשמחו זידיפס
זותט וט, ואת זינר רפאל געטעה שהתרה ינושה רבפ ונעספ מאור געטעה
לשמור ט תרה ותרה "שרש מוקם אסקר הא טא' 16) ולכן זוצאי ט רוחות שחולף
אין מצי"ת אותן מקומות. וכן געה לא ימיש מעטות פרו, וכפי מה שהגיד אי טרה
ישלו זי חומס אומשפ ספריט זענוא רבין.

שפיר געזיר טהג ר' שמחן שואר זעל [געהכחט אהק אי' אפעלות טה, "ומה
וקצר המתנה שנתפייט אצונו, אחרי גאטי היתם אי צדקה", גלי טומא נוס אומס שהעין
טא גזחית מת המטה שאין או צסקיט, ויע פאלות טה גרין רחיוור הספריט
רן דקממת גיהסנס המפואט עמ, ישאל בני זרין טכמס פאמיט זיטיל אהשל שט,
זכיון אהחית המתפ של מת מעלה הלי.

וע' גיש ספר שח ציו (פטר) געט ספר חסידות, "שעט הוא אפ מסט או איוה מעטות.
צעניט שאין ארמ צסקיט, יתחיל אצטוק רבפ שרפ כמו מת מעלה, ורמ מקטורגט במטות
ומגצית צלונט, ועתיצית איתן, את רבין צוירט, שאמט יגיא זמשפל ז' א' אפ וכן
ירב' אצטורט אצטוק רבפ ויקח שבר טאפ "וע' אט שטת' ז' ז' אספרי מקור
הירכה מפפנה תילגס טא' 14).

ומן גלי זרין את טה שפלי ה' ביט וצ' וי' צ' ז'
יהט מפני איון שרמיט שנתקייט זון זוכה נאנון התם זעקו, "ויהט מפני נותן
התרה יתשלא ינוש המצין ולי יקנל האין " [ה' ז'
ימיש מעטות פרו.

ומן גלי זרין את טה שפלי ה' ביט וצ' וי' צ' ז' ז' ז' ז' ז' ז' ז' ז' ז' ז' ז' ז' ז' ז' ז' ז' ז' ז' ז'
יהט מפני איון שרמיט שנתקייט זון זוכה נאנון התם זעקו, "ויהט מפני נותן
התרה יתשלא ינוש המצין ולי יקנל האין " [ה' ז'
ימיש מעטות פרו.

יצני הטעה ט הימיט
געביאל קרויים

גבריאל קרויס
ראב"ד דק"ק מנשטער והגליל יצ"ו
מח"ס מקור הברכה

בס"ד, כ"ח תשרי שנת תשנ"ח לפ"ק

שלום וברכה מאלקי המערכה לכבוד ידידי הרה"ג חובר חיבורים יקרים מפז זוכה ומזכה את הרבים כמו"ר ר' בנימין שלמה המבורגר לא"ט.

שמח לבי ויגל כבודי בהגלות נגלות לוחות השניות של מעכת"ר שליט"א, הלא הוא ידידי בין מצד קורבה ששינו נכדי מרן החת"ס זי"ע וכן שנינו מעיר באזל שווייץ תע"א, פיו יקבנו הלוחות שלו בשם שרשי מנהג אשכנז. "למה הוא דומה לאילן שענפיו מועטים [וכאן גם ענפיו מרובים] ושרשיו מרובים שאפילו כל הרוחות שבעולם באות ונושבות בו אין מזיזים אותו ממקומו וכו', ולא ימיש מעשות פרי" (אבות פרק ג' משנה כ"ב).

לדאבוננו הרב הרבה רוחות בעולם באות ונושבות בו, דהרבה [ולצערנו גם כמה בני תורה] מזלזלים במנהגי אשכנז ומכנים אותן בלעג ובקלס "יעקישא מעשות". אמנם כיון ששרשיו מרובים כמ"ש רבינו ר' יעקב עמדין זצ"ל, "נוסחי האשכנזים הראשונים הם בתכלית הדיוק, עליהם אין להוסיף ומהם אין לגרוע, כי נשמרו בידיהם ביותר וכו', ואמת דיבר הרא"ש בתשובה שהתורה ירושה להם ונזהרו מאוד בהשגחה לשמור כל תיבה ותיבה" (שרשי מנהג אשכנז ח"א עמ' 16), לכן בודאי כל הרוחות שבעולם אין מזיזים אותן ממקומם. וכן בע"ה לא ימיש מעשות פרי, דכפי מה שהגיד לי כת"ר יש לו די חומר לחמשים ספרים בענינא הדין.

שפיר הגדיר הרה"ג ר' שמעון שוואב זצ"ל [בהסכמתו לחלק א'] מפעלות כת"ר, "ומה נהדר המחזה שנתקיים לעיננו, אחרי בלותי היתה לי עדנה", ובלי גוזמא נוכל לומר שהענין הוא בבחינת מת מצוה שאין לו עוסקים, וע"י פעולת כת"ר, בין בחיבור הספרים בין בהקמת בהכנ"ס המפואר עדת ישראל בבני ברק שכמה פעמים זכיתי להתפלל שם, זכינו לתחיית המתים של מת מצוה הלז.

וע' בריש ספר שיח צבי (פרבר) בשם ספר חסידים, "שאם רואה אדם מסכת או איזה מדרשים עזובים שאין להם עוסקים, יתחזק לעסוק בהם שהם כמו מת מצוה, והם מקטרגים במרום ותובעים עלבונם, ועתידיים ליתן את הדין עליהם, שנאמר יבוא במשפט על כל נעלם, לכן ירדוף לדורשם ולעסוק בהם ויקבל שכר כולם". (וע' מה שכתבתי על זה בספרי מקור הברכה מהדורה תליתאה עמ' 14).

יה"ר מלפני אבינו שבשמים שתקיים בנו ברכת זקננו החת"ס זצוק"ל, "ויה"ר מלפני נותן התורה ית"ש שלא יבוש המעיין ולא יקצץ האילן" [הנ"ל שענפיו ושרשיו מרובים], ולא ימיש מעשות פרי.

והנני לברך את כת"ר שחפץ ה' בידו יצליח ויזכה לברך על המוגמר בקרוב. יזכה ה' להמשיך עבודתו עבודת הקודש שלו עד גמירא, הכו"ח לכבוד התורה ולומדיה ביום כ"ח לחודש תשרי שנת תשנ"ח לפ"ק פה מנשטער תצ"ו.

ידידו הרושה"ט כל הימים
גבריאל קרויס

בית המוסר

ע"ש ר' חיים מנחם להמן ע"ה
 רח' הרב סורוצקין 39 ירושלים
 מיסודו של תנועת שוחרי מוסר, ירושלים

Institute for Torah Ethics
 IN MEMORY OF R' CHAIM MENACHEM LEHMANN
 39 Harav Sorotzkin St., Jerusalem

נסד י"ט שבט תשנ"ז

אנשוב יציבי הנא להרהר ר' בנימין לאמה המבית שליטה
 כב אדם וככה!
 זה מחמם קרתי ספרך הנא לה עיני מנהל אשכנז. זה הובילתי
 אק אנו על החמם הפעולה האמת, כי פלגים קוביה איתן היטב
 סקר, כי האמן מענין אי טוב הענין. וזוהי איתני בו, ואמת התקלתי
 מתקדמת העבודה שהקדמה בו.
 כפי הנראה יגה צד נכח אתי בהמתן אמיתי אמת, וזמן
 אק השרית כה (זה) זה אלאו את צדונתך בענין א, וכן
 מתא אהעו אומן גדול ספריו מויעוים ומורכבים, גיבה
 הטובה איתך.
 מכוח הביטוח הייתי נולד אהיה את אמת עם אבי אבי.
 סקרתי את אבי עם צדונתך ובכונה, את מורב לפעולת ומועב כה
 מוכנה אני לך. צדו טעם: אובה כפי, וזכר אהיה איתך!
 יציבך מויעוים אמת
 אהיה איתך

בס"ד י"ד טבת תשנ"ו

לכבוד ידידי הנעלה הרה"ג ר' בנימין שלמה המבורגר שליט"א

רב שלום וברכה!

זה מזמן קבלתי ספרך הנפלא על שרשי מנהג אשכנז. לא הודיתי לך מיד על המתנה הגדולה הזאת, כי רציתי קודם לעיין היטב בספר, כי כמובן מענין לי מאד הענין. והנה עיינתי בו, ומאד התפעלתי מהעבודה הגדולה שהשקעת בו. כפי הנראה יבוא עוד פרק שני בהמשך למנהגי אשכנז, ויתן לך השי"ת כח והצלחה לגמור את עבודתך בענין זה, וכן תזכה להעשיר אותנו בעוד ספרים מועילים ונחוצים, כיד ה' הטובה עליך.

מרוב חביבות הייתי רוצה להרחיב את אשר עם לבבי לגבי ספרך זה ולגבי כל עבודתך הברוכה, אך מרוב טרדות וחוסר כח מוכרח אני לקצר. עוד פעם: תודה רבה, וברכה מעומק הלב!

ידידך מוקירך מאד

שלמה וולבה

בס"ד, מוצאי שבת נצו"י [תשנ"ט]

לכב' ידידי היקר הרה"ג בנימין שלמה המבורגר שליט"א

אחדשה"ט וש"ת בידידות רבה

כבר שבחו הרבנים הגדולים את ספרו של מר שרשי מנהג אשכנז כי עצומה תועלתו להראות עד כמה מנהגי אשכנז מיוסדים על יסודות איתנים ומה יש להוסיף על דבריהם. רק אמסור גם את שמחתי הגדולה למקרא הדברים המאלפים שהביא כת"ר ועד כמה מנהגי אשכנז מיוסדים על אדני פז.

ושמחתי להודע שכת"ר עומד להוציא חלק שני שיעשיר אותנו עושר רב. ובהזדמנות זו אביע את התרגשותי מהמנין ב'מעיני הישועה', הן מסדרי כבוד התורה וכבוד עניני הקדושה [שהם דברים העומדים ברומו של עולם] והן מריבוי השירה בתפלה, והלואי שילמדו מהם.

בידידות ובכבוד רב

אוהבו מכבדו דושו"ט

דב יפה

פתח דבר

רבים נדו לי בראשם כאשר החיליתי לפני כעשרים וחמש שנה לעסוק בבירור מנהגי אשכנז לשם קיומם הלכה למעשה. אחרים אף הביעו התנגדות לעצם המחשבה שיש מישהו שרוצה ללכת בדרכי אבותיו גם פה בארץ ישראל. יחס זה חזר על עצמו בעת שכתבתי את ההערות לספר 'מנהגי וורמיישא לרבי יוזפא שמש'. נאמר לי אז, כי חבל על המאמץ הרב שהשקעתי בעבודה זו, כי בסופו של דבר לא ימצאו מעיינים לספר העוסק במסורת אשכנז שאינה מעניינת כיום איש. את המהדורה הראשונה של הקונטרס 'גדולי הדורות על משמר אשכנז', הגבלתי למאתיים עותקים, מחשש שאין לתוכנו דורש ומבקש, ובעת שעמדתי להוציא את הכרך הראשון מסדרת הספרים 'שרשי מנהגי אשכנז', הזהירוני ידידים לבל אדפיס יותר מחמש מאות עותקים, היות וספר על מנהגי אשכנז לא ימצא קונים ובסופו של דבר ישמש את מחברו בעיקר למתנות בר-מצוה. הפסימיות הזו, ב"ה, התנפצה אל מול המציאות. מספרם הרב של המתעניינים במסורת אשכנז, הוכיח שלא נס ליחה בדורנו, דור המפלס את דרכו בין ההריסות של חורבן יהדות אירופה בשואה. אלפי המכתבים, הפקסים והטלפונים שהגיעו אל המחבר בעקבות הופעת החיבורים הללו, הוכיחו כי קיים צימאון לידע על תורתה של אשכנז, מנהגיה וקורותיה.

ההתעניינות מקיפה לא רק את ציבור בני אשכנז ויוצאי חלציהם, אלא גם חוגים רבים ומנוגדים מכל גוני הקשת של העם היהודי. מעידות על כך התגובות הרבות והססגוניות, שמיקבץ של מכתבים מתוכם יובא פה. מכתבים אלה הכילו לעתים גם הצעות לתיקונים והערות שונות. על עצם המפעל היתה כמעט תמימות דעים כללית: יש להמשיך ולחשוף את צפונותיה של אשכנז, ולחקור את תורתה עד תום.

לנוכח תגובות נזעמות בודדות, חלקן אנונימיות, בעיקר מאנשים בעלי דעות קדומות נגד יהודי גרמניה או ממי שחוששים שמא תחייתה של מורשת אבותיהם עשויה לחייב גם אותם, הפתיע ההיצע העצום של דברי העידוד.

מיקבץ המכתבים דלהלן הוא חלקי בלבד, ומהוה מבחר מתוך אוסף המכתבים השמור בארכיון מכון מורשת אשכנז. רובם נכתבו במקורם בעברית והועתקו לכאן בלשון כותביהם, חלקם נכתבו באנגלית או גרמנית וצוטטו כאן

מתורגמים. פרטיות הכותבים נשמרה, מכתביהם הובאו בלא איזכור שמותיהם, מתוך אי - ידיעה מי מהם מוכן להיחשף ומי לא.

המסתייגים

בטרם נפנה אל דברי המעודדים והתומכים, הבה נציץ לעולמם של המסתייגים. אחד הדברים שגרמו לרתיעה מפני מנהגי אשכנז, היא זרותם. דבר שאינו מוכר – מסוגל להרתיע. חשש ממנהגים תמוהים העלה מרביץ תורה נכבד מדרום הארץ: "מונח לפני... הספר 'מנהגי וורמיישא מר"י שמש', והרבה יש ללמוד ולהוקיר מנהגי ישראל קדושים, אף על פי כן יש דברים הנראים תמוהים, ולעניות דעתי בספר המתפרסם לרבים יש ליישב התמיהה או להבהיר את הטעות ומקורה".

הוא עצמו ציין שהמנהגים רק נראים תמוהים, נראים בהתבוננות שטחית, ואף על פי כן מסקנתו היא שיש 'להבהיר את הטעות ומקורה'. ברם, מטרת הספר שלפנינו היא להעמיק במקור המנהגים המקובלים, להוכיח את ישרותם, לחשוף את שרשיהם ולגלות את יסודם בהררי קודש. אין אנו מנסים לתרץ 'קושיות' ו'תמיהות', אלא לברר מהיסוד את השתלשלות המסורת והקבלה מדור דור על ידי מעתיקי השמועה רבותינו חכמי ישראל שבכל דור.

אם האחד סבר שמנהגי אשכנז שונים הם משובשים, בא חברו וטען שהם מרכיב טפל במסורת יהודי גרמניה, כי לדעתו הערך החשוב והעיקרי שהם הנחילו היא שיטת 'תורה עם דרך ארץ': "אני ודאי רואה חשיבות להנצחת מורשת אשכנז, אבל לעניות דעתי המסר החשוב ביותר, לאין ערוך, זהו 'תורה עם דרך ארץ'. נדמה שזהו צו השעה במצב שעם ישראל נמצא בו היום".

תרומתה העצומה של שיטת תעד"א לשיקום חיי התורה והמצוות בגרמניה אין מי שיפקפק בה, אף לא השוללים את האקטואליות שלה בזמננו. אך נעלה מכל ספק, שמבחינה היסטורית היא הופיעה על במתה של יהדות גרמניה רק בשלהי ימיה, בעוד שמסורת התורה, ההלכה והמנהג בגרמניה – חלק ה'תורה' של ה'דרך ארץ' – היתה נשמת אפה של יהדות גרמניה כאלף-אלפיים שנה. תורה זו ראויה לתשומת לב רבה ביותר, וזוהי מטרת עבודתנו.

הסתייגות נפוצה ביותר ממסורת ההלכה באשכנז, נובעת מההרגל שהתרגלו בני אשכנז למנהגי עדות אחרות, לרוב מתוך אימוץ מנהגי הפרושים בארץ ישראל. יהודים יוצאי גרמניה שחיו רוב ימיהם בארץ ישראל, הספיקו להינתק ממורשת אבותיהם, עד שהחלו לראות בה משהו זר ומנוכר. כך הביע זאת קשיש יליד גרמניה: "אני לצערי לא משתכנע שהיה זה מוצדק לשתול נטע זר, דהיינו המנהג האשכנזי שהיה מקובל בגרמניה וסביבותיה, לקהילות שבהן נהוג או מנהג אשכנז-פולין, או מנהג אשכנז-ליטא, או אחד ממנהגי ספרד. ואני מאושר

עד היום, שמיד עם בואי ארצה לפני למעלה מ-62 שנה... קיבלתי את המנהג והנוסח שהיה מקובל... אצל כל הקהילות האשכנזיות בפתח תקוה. ואני שמח שבאותה דרך הלכו אז רוב רובם של העולים מגרמניה שהגיעו בשנות השלושים (שמעתי שאף בבית הכנסת 'איחוד שיבת ציון' בתל אביב ו'אהבת תורה' בחיפה, שבהם הנהיגו בהתחלה כמה ממנהגי גרמניה, עברו במשך הזמן למנהגים המקובלים בתל אביב או בחיפה)".

טענתו היא חמורה ביותר. בני כל שאר העדות שעלו לארץ ישראל והביאו אליה את מנהגי אבותיהם, יוצאי ליטא ורוסיה, פולין וגאליציה, הונגריה ורומניה, מרוקו ואלג'יר, תוניס ולוב, מצרים וסוריה, תורכיה ויוון, תימן ועדן, עירק ופרס, ועוד ועוד, על סוגיהם השונים, חניכי ישיבות המוסר וחניכי בית בריסק וחזו"א, מסורות נבדלות לשאמים ולבלדים, חצרות חסידות שונות ומפוצלות לעשרות שיטות ומסורות קטביות, כשכל אחת שומרת על יחודה בקנאות – כל אלה אינם 'נטע זר' בארץ ישראל, רק מסורת אשכנז העתיקה, שמוצאה מארץ ישראל וזיקתה אליה היא הברורה והמוכחת ביותר – היא נטע זר בארץ ישראל! אפשר שהוא עצמו לא הבחין במשמעות דבריו, וכל כוונתו לא היתה אלא להצדיק את עזיבתו דרכי אבותיו.

בנימה מתונה יותר ורגישות מסויימת כתב תושב ירושלים יליד קלן, בן אותו דור: "בין אלה המצטערים על מורשת אשכנז שאינה, גם אני, אבל לא נראה לי שאפשר להחזיר את הגלגל אחורנית. אנחנו כשישים שנה בארץ, השתלבנו במנהגי הפרושים פה, ובפרט בנינו וצאצאינו יצ"ו, כולם ילידי הארץ ב"ה, אינם מוצאים כל אפשרות להחליף את מנהגיהם הם. לעומת זה, שמרנו על מנגינות החגים והמועדים... אינו עובר יום כפור שבו איני זוכר את הפיוטים המיוחדים, 'אני הוא השואל', ועוד".

הוא הודה שבעייתו היא ההרגל, וחוסר היכולת לחזור או להחזיר את צאצאיו למחוזות הרוח של אבותיו. עם זאת יש בדבריו צער מסויים על איבוד ערכים שירש מאבותיו.

עמדה נגדית של בן דורם, יליד הונגריה וחניך ישיבת פפד"מ, הובעה במכתב הבא: "לדעתי עשה... מעשה חשוב, להחזיר עטרת מנהג אשכנז ליושנה, לאחר שרבים נהגו לזלזל בהם... כבוד נהג בהם הגאון ר' יוסף כהנמן מפוניבז', שאני זוכרו מביקורו בפפד"מ בשנת תרצ"ב... הוא אהב את יהודי פרנקפורט. גם בארץ היתה לא מעט התנשאות של רבים מאחינו בני ישראל על נוסחי אותם ה'יקים', שאינם מוכנים לקבל על עצמם נוסח ירושלים, בשעה שזה, 'נוסח ארץ ישראל' כאילו הלכה למשה מסיני הוא, ולא מורשת ליטא ופולניה. והרי... דווקא נוסח שו"ם – שפיירא וורמיישא מגנצא – ושאר ק"ק באשכנז ובצפון איטליה יסודותם בימות קדם. ממש שמחתי לקרוא בספר, שבבני ברק הקימו בית כנסת,

שבו מקיימים בהקפדה נוסח אשכנז, ואילו נזדמן לי להיות באחת השבתות בשכונתם, הייתי סר אליהם לשמוע אל הרינה ואל התפילה שלהם."

יוצאי מערב אירופה

ואכן הקולות המחייבים מבין זקני יוצאי גרמניה נשמעו יותר ויותר. כך כתב תושב ירושלים יליד פראנקפורט דמיין: "ברצוני להביע בפניכם את תודתי הכנה על הספר 'שרשי מנהג אשכנז'. אחרי שהתחלתי לעיין בו הריני חש הערצה אמיתית למה שמצאתי בספר זה. כאן נמצא האישור להרבה מהמנהגים העתיקים שלנו, ויש בי הכרת הטוב לכם על שהבהרתם פרטים רבים שעקבתי אחריהם משחר נעורי בעיר מולדתי פראנקפורט. הנני משוכנע שיש הוקרה רחבה לעבודה מפורטת זו ומחקר רב-אנפין זה".

יליד פראנקפורט אחר היושב כיום בניו יורק הביע רגשות דומים: "ידיד שלי אמר לי: חבל, זה מדי מאוחר להציל הרבה מאותם מנהגים. חמיו, כאשר למד בבית המדרש למורים בוורצבורג, קיבל, שהרבה מהניגונים שהיו צריכים ללמוד בו, מקורם מהמהרי"ל. – מי זוכר אותם כיום?". במכתב אחר הוסיף: "הספר 'שרשי מנהג אשכנז' הגיע לידי, ולמדתי הימנו הרבה דברים חדשים, ואף היתה לי שמחה מרובה, בכך שזה החייה אצלי את זכרונות נעורי בפראנקפורט דמיין". גישה חיובית עוד יותר גילה יליד קהילת פפד"מ, צאצא של רש"ר הירש, בהתייחסו למסר של החוברת 'גדולי הדורות על משמר אשכנז': "זוהי חוברת השנה בספרייתי. ויש רק בעייה אחת: אחי... ושלושה מתלמידי מבקשים ליהנות אף הם מפרי עבודתך... אני קורא בה בחוברת וחזור וקראו, והנפש מלאה תודה לגדולים אלה שלא חסו מאמץ ואומץ-רוח להגן על מנהגינו מפני החדשנים והמתבוללים למיניהם. יבורכו מקיצי נרדמים כמותך המדובבים שפתי ישינינו". יליד עיירה בהסן-נאסאו הצטרף גם הוא למעודדים את המשך "מפעלו החשוב להנצחת והחייאת המורשת הרוחנית והדתית של אבותינו יהודי אשכנז, ישרי הדרך ותמימי האמונה! ומי יתן ובנדון זה יפוצו מעינותיו חוצה ושכרו יוכל מן השמים".

נצר למשפחת רבנים גדולה בוורטמברג ציין במכתבו כי "הספר 'שרשי מנהג אשכנז'... מכיל דיונים על נושאים בהם נהגו אבותינו לפי מנהגם – המנהג שהיה נהוג באשכנז. אני שמח ומברך על המפעל אשר עוזר לשמר את מסורת אבותינו".

ברוח זו כתב תושב ירושלים יליד אמסטרדם: "את ספרך על מנהגי אשכנז ראיתי היום בבית הכנסת... קודם כל – כל הכבוד!! הוא מעניין ביותר, במיוחד בשבילי שנולדתי באמסטרדם, הרבה מהמנהגים הללו היו נהוגים גם שם".

יליד הולנד נוסף נימק מדוע יש לו סיפוק מפירסום מקורותיהם של מנהגי אשכנז: "מאד שמחתי לקבל הספר 'שרשי מנהג אשכנז'. לפי דעתי היום בארץ ישראל במיוחד מסתכלים על היוצאי אשכנז שיש להם מנהגים משונים וחדשים. עכשיו עם הספר אפשר לראות את המקורות הנאמנים למנהגי אשכנז, וגם עבור הנוער זה ספר יפה ויכולים ללמוד מזה המון".

תגובות חיוביות הגיעו בכתב מכמה ממבקרי בית הכנסת בבני ברק בו נשמרים מנהגי אשכנז. תושב ירושלים יליד האלברשטאדט, ציין לטובה את "התפילה הנעימה בשבת חול המועד בנוסח אשכנזי טהור, שנהייתי ממנה ביותר".

הנושא המוסיקאלי העסיק גם את רעהו יליד קהילת האלברשטאדט שנזכר בערגה בניגוני אשכנז בעיר מולדתו: "לי עצמי אין כל תווים או תקליטים מהמנגינות המיוחדות שהיו מקובלות בהאלברשטאדט... אני הייתי מאוד שמח אילו היה ניתן לשמור מנגינות אלה שהיו יפות במיוחד".

הגעגועים לניגוני אשכנז הם נחלת אנשים שונים. תושב חיפה יליד ליבק הביע את התרשמותו "מהנעימה הקדושה של התפלות; המנגינות הזכירו לי את בעל התפלה ז"ל שהיה לנו עד לפני כעשר שנים בבית הכנסת בחיפה 'אהבת תורה', ברוך היידינגספלד מפפד"מ".

ברוח זו כתב תושב ראשון לציון יליד קופנהאגן: "תמיד... אני נהנה מהתפלה בשבת, השקט, הסדר, המנגינות וכל האווירה נותן לי ספוק רב כל פעם שאני מתארח בבני ברק".

מעבר לניגונים, שאר פרטי המסורת הקמים לתחיה משמחים את אלה שמכירים בערכם. אחד מגדולי חוקרי מחזור התפילות, יליד גרמניה, ציין במכתבו כי "ספרך הגדול על 'שרשי מנהג אשכנז' קראתי בו הרבה מאד ונהייתי הנאה מרובה – אתה ממש מחזיר עטרה ליושנה והעטרה מבריקה וקורצת לכול לבוא בקרבתה".

זוהי כמובן תחושתם של המתפללים הקבועים, כפי שאחד מהם כתב למייסדי בית הכנסת, כי הוא חש בצורך "להכיר טובה על מפעלכם הנעלה באמת, וה' הטוב ישלח לכם הרבה כח".

אברך יליד ציריך שהעניק לבית הכנסת מחזורי רעדעלהיים כמנהג אשכנז, כתב בסיפוק כי "הקב"ה זכני... לתרום מחזורים כפי הנוסח שהתפללו אבותי, ובטוחני שזה היה רצונו של אמו"ר הכ"מ שיהיה לו חלק בבנין רוחני של בית ד' במיוחד כפי הנוסח ומנהגי תפילה עתיקים שכל כך אהב והקפיד עליהם".

חכמי תורה יוצאי גרמניה

חשובה היא במיוחד תגובתם של תלמידי חכמים מובהקים ילידי גרמניה. כמה מהם טרחו להעלות עלי כתב את דעתם ותחושתם החיובית. גאון ידוע יליד מאנהיים, כיום מרביץ תורה בישיבה מרכזית בבני ברק כתב בהתרגשות: "ספר 'שרשי מנהג אשכנז' – אוצר בלום של חכמה ודעת במקצוע זה. מסודר בסדר נפלא ונכתב בשפה ברורה ובהירה, בקיצור: כולו ממתקים וכולו מחמדים. יהי רצון שתמשיכו לעשות חיל במלאכת הקודש **לקומם שממות ראשונים ולבנות חרבות עולם**, ואחריתכם ישגה מאד".

אחד מגדולי מורי ההוראה בירושלים, יליד גרמניה, הביע את צפייתו להמשך העבודה זו: 'שרשי מנהג אשכנז'... כבר עיינתי בו הרבה. תזכו למצות וישר כחכם, וה' הטוב יתן לכם **שתמשיכו** להגדיל תורה ולהאדירה ויפוצו מעינותיכם חוצה. אלא דקצת מתפלא אני, חפשתי בו כמה וכמה מנהגים ולא מצאתי, הנחת תפילין לפני ברוך שאמר, אי אמירת מזמור ל' לפני ברוך שאמר, ובכלל כל מנהגי אשכנז, [כגון] תפילין בחול המועד, לא נמצאים שם, אבל כנראה בכרכים הבאים. על כל פנים בהצלחה".

רב ידוע של קהילת בני תורה, מצאצאי 'הרב מווירצבורג', הביע אף הוא את דעתו החיובית על החייאת מסורת אשכנז: "חבורו... עצם כתיבתו ופרסומו מהווה משמר למנהג אשכנז. עונג רב היה לי לעבור על דבריו היקרים ולהחיות בזכרוני מקצת מנהגי קהלתנו בפריז שהיו מיוסדים על מנהגי פפד"מ... מזמן שמעתי על מנינכם, אבל לצערי לא הזדמנתי זה כמה שנים לשבות בבני ברק, ותקותי שאוכל בקרוב לבא ולהשתתף אתכם בתפלה כמנהג אבותי".

מרביץ תורה בישיבה גדולה מאוד בירושלים, יליד האמבורג, שהקדיש זמן ומרץ ליצירת קשר עם רבים מיוצאי אשכנז כדי להביא לידיעתם את הפעילות לשימור מורשתם, כתב כי "נהייתי מאד מהספר 'שרשי מנהג אשכנז'... זוהי עבודה נפלאה וברור מקיף מאד ומענין... אני מסיים בהוקרה גדולה עבור עבודתכם, ותזכו להמשיך בעבודה".

רב קהילה מובהקת של יוצאי אשכנז באחת מארצות הפזורה, שהקדיש מכוח וזמנו למען קיום מסורת אשכנז בארץ ישראל, כתב באחד ממכתביו: "בית הכנסת שלכם... יסדתם לקיומה של מנהגי אבותינו הקדושים מדורי דורות, זכות אבותינו מסייעתכם ותעמוד לימינכם בעבודתכם למען שמירת המסורת בכל פרטיה ודקדוקיה".

רב קהילה חשובה של יוצאי גרמניה בארצות הברית הביע סיפוק רב מפעילות מכון מורשת אשכנז, בציינו כי "מאוד נהייתי ושמחתי שלא השבית ד' גואל למנהגי ומסורת אשכנז".

אחד מרבני עלזאס, שעלה לארץ ישראל אחר ששימש ברבנות עיר גדולה בארצו, ציין את חשיבות קיום מנהג אשכנז מנקודת ראותו: "קראתי בשמחה שחלק השני של 'שורשי מנהג אשכנז' עומד להופיע, ומראש אני מזמין אותו כאשר יצא לאור. מאז עליתי לארץ לפני כשתים עשרה שנה, ארגנתי בירושלים מנין נוסח עלזס (עלזוז) פעם בשנה ביום ב' של ראש השנה, וגם הצלחתי לחדש את מנהג ה'חול קרייש' אצל כמה משפחות שעלו מהאיזור. המנהג שלנו נוסד על פסקי מהרי"ל, ועל כן הוא חלק ממנהגי ריינוס [=מנהג אשכנז המובהק]. אני מברך אותך על עבודתך להגן על המנהג האשכנזי, שהרבה עזבו אותו. לך מחיל אל חיל".

מגיד שיעור בישיבה בשווייץ, שסבו היה מרבני גרמניה ואביו היה תלמיד גדולי המוסר בליטא שהרביץ תורה בשווייץ, מסר את הפרט הבא: "אבי זצ"ל על סף פטירתו, כאשר היה מרותק אל ערש דוי, הבאתי לו את החוברת 'גדולי הדורות על משמר אשכנז'. כאשר באתי אליו שוב לבקרו אמר לי: 'החייטני, אני מסוגל להניח מידי את החוברת הזו'. ענין כה רב מצא בחשיבות מסורת אשכנז המקובלת מרבתינו הראשונים ולמעלה בקודש".

תלמיד חכם בירושלים, שאביו היה גאון יליד גרמניה וחניך ישיבות ליטא, ניתח את הסיבות לזניחה הבלתי מוצדקת של מסורת אשכנז: "הנני בזה להוקיר ולהעריך פועלך פרי עמלך בלימוד בחיפוש ובאיסוף וכתוצאה מכך זכית וזיכית. זכית להוציא לאור ספר 'שורשי מנהג אשכנז', שהיה מאוד מורגש בחסרונו. וזיכית את הרבים להיות דולה ומשקה להם ממקורות נאמנים את העיקרים והשורשים למנהגי יהודי אשכנז, מנהגים עתיקים שישודם בהררי קודש. מרכזי התורה בדורות האחרונים רוכזו בעיקר במדינות מזרח אירופה, ובמדינת אשכנז התרוקנו מרכזי התורה המקומיים מלומדי תורה ומחובשי בית המדרש רק נשאר מעט מזעיר. ואמנם אם בדורות האחרונים היתה התעוררות רוחנית בהשפעתם העצומה של גדולי התורה רש"ר הירש זצוקללה"ה והגר"ע הילדסהיימר זצוקללה"ה ובזכותם היו קהילות חרדיות בגרמניה עד שעלה הכורת ימ"ש, בכל זאת לא חזרה עטרה ליושנה, ומארץ אשכנז כבר לא יצאה הוראה לישראל. כבר לפני מלחמת העולם השניה צעירים מבני אשכנז שחשקו נפשם בתורה נדדו למרכזי התורה בפולניה ובליטא ואף להונגריה. ואמנם בני התורה לא תמיד נשארו נאמנים למנהגי אשכנז, ומנהגי אשכנז נחשבו מבחינה מסוימת כמנהגי ההמון עם ולא כמסורת בני תורה. האמת שההפך הוא הנכון – אבל עוד לא היה מי שיבוא להעיד על מקורות המנהגים ולקבוע הדברים בכתב ובכך להעמיד את המנהגים על תלם. הנה קמת כגבר ועמדת בפרץ והראית קבל עם ועדה עד כמה מנהגי אשכנז הם ותיקים ועתיקים ויונקים מבארות נאמנים. אשרי חלקך ויישר

כוחך!... שתזכה להמשיך ולהפיץ מעיינותיך חוצה ובפרט במפעל קדוש זה תזכה להמשיך ולהשלים אותו עד תום, אכי"ר".

חניכי ישיבות בני אשכנז

התופעה המרנינה ביותר היתה התהודה של בני הדור הצעיר, שנולדו בארץ ישראל או בארצות אחרות בלא להכיר את מנהגי אשכנז מקרוב. ההתעיינות האמיתית שגילו רבים מחניכי ישיבות ימינו, בני משפחות של יוצאי אשכנז, באה לידי ביטוי בדרכים שונות, וגם הובעה במכתבים רבים. בניגוד לדעה הכללית הרווחת, שמי שהתחנך בישיבות זמננו אינו יכול או אינו רוצה להמשיך במסורת אבותיו, יש כיום גילויים של צמאון ללכת בעקבי האבות. את התופעה הזו איבחנו הרב אברהם ישראל פרויליך בהקדמה לקטלוג יודאיקה ירושלם, כ"ו בתשרי תש"ס:

בשנים האחרונות, אנו עדים להתפתחויות מעניינות בתוך עולם האספנות היהודי. הדור הצעיר יוצאי העדות והארצות השונות מכל קצות תבל, מתעניין במורשת וחי אבותיו בארצות מגוריהם במאה השנים שעברו. לצערינו, עקב גירוש רוב רובם של יהודי התפוצות ממקומם, לא נותרה בידם עדות מלאה לחייהם המופלאים רבי יהוד והסער, אלא רק מעט מזער. באין בידי צאצאיהם לברר, לשאול ולהתעניין אודות מנהגי אבותם... בחרו הצאצאים הצעירים להפנות את מרצם זמנם וממונם לעבר ההיסטוריה הנמצאת בין דפי הספרים הנדירים, ומהם לדעת, ללמוד ולשתות בצמא את האינפורמציה המעניינת ממקור ראשון... בשנים אלו נוספו שתי קהילות ענק להתעניינות זו: האחת, אשכנז על כל קהלותיה ושלוחותיה, וכן קהילות צרפת, אשר כל פריט הקשור אליהן מעורר סקרנות וענין. יש סיבות רבות ומוצדקות להתעניינות זו, וטוב עושים יוצאי אשכנז וצרפת המכניסים לביתן את ברכת אבות אבותם כדי שישמרו הדברים לדורות.

לא רק ספרים עתיקים נעשו מבוקשים יותר, אלא רוחם ותוכן חייהם של מחברי הספרים הללו, ושל בני אותם דורות בכלל, נעשים ענין לבני דורנו. בני הדור הצעיר שאין להם מושג כמעט מהי מסורת אשכנז בגלל נתק של שני דורות ויותר, מגלים התעניינות עמוקה בדרך אבותיהם. זרמו אלינו מכתבים של בני תורה, בני ישיבות, מלאי התלהבות מהאפשרות לרתק את שלשלת הדורות ולהתקרב אל המורשה המפוארת של גדולי רבותינו הראשונים והאחרונים באשכנז שנשמרה על ידי אבותיהם ואבות אבותיהם.

אברך מבני ברק שיגר את המכתב הבא: "קראתי בעונג רב פרקים מספרו 'שרשי מנהגי אשכנז', ורב תודות על אוצר יקר זה. כבן למשפחה יוצאת המבורג, שלא הקפידה על נאמנות מופלגת למסורת היקית... היתה לי תועלת עצומה בהכרת חשיבות המסורת של יהדות אשכנז... שגרמה לי שנוי עמוק בהתייחסות, והעמקת ההבנה והקשר למסורת זו באמצעות הספר הנוכחי. יישר כוחו ויוסיף להרבות פעלים למען מסורת מפוארת זו, וידע כי יש שכר לפעולתו בקרב הדור הצעיר".

נינו של אחד הרבנים בגרמניה ציין במכתבו כי "הספר הנפלא 'שרשי מנהגי אשכנז'... מאיר באור בהיר את שורשי ההלכות הנהוגות ולפעמים הנשכחות אשר נהגו אבות אבותינו יוצאי אשכנז וצרפת. ניכר בספר העמל הרב אשר הושקע בכל נושא ונושא, ועל כך יישר כח לאורייתא".

בן תורה הלן באהלה של תורה בטורונטו שבקנדה, כתב לאחר ביקור בארץ ישראל: "אין בי מילים להגיד ולהעריך גודל המעש שהנך עושה שיצאת לישע להחזיר העטרה וביד רמה מסורת אבותינו. וכמו שידעת, מאוד נהייתי מתפילת בית הכנסת שהקמת, המפאר ומרומם תפילותינו ובית קדשינו, ולואי זכניא להתפלל תמיד במקום קדוש מכובד והדור כזה".

אברך כולל ברכסים העיד על עצמו כי "החוברת שהוצאה על ידך... בהתפעלות ובהתפעמות עברתי על כולה, מתוך התודעות ביתר שאת ויתר עוז למורשתם, שיעור קומתם, כמותם, ואוצרם הרוחני הרב של חכמי אשכנז לדורותיהם. לא ניתן להתעלם מהעבודה היסודית הכבירה שהושקעה בליקוט מאלפי מקורות... המספק לקורא את מיטב האינפורמציה להילך הרוחות הכללי באירופה ביחס למנהגי קהילות אשכנז".

תלמיד הישיבה לצעירים 'דרכי משה' שהשתוקק להתפלל בבית הכנסת של 'עדת ישראל' בבני ברק, סיפר על דרכו לשם: "האפשרות היחידה... היתה להתפלל בשבת חופשית... התעוררתי לתחיה ברגש חויתי עמוק עת ניסר קול... ב'ברכו'. יותר מכל אהבתי את הקטע של 'ושמרו' והקדיש שלאחריו... בקול רך ומלא געגועים... השפעת התפילה חלחלה בי עמוק".

צאצא של ה'ערוך לנר' שיגר מכתב מיוהאנסבורג בו כתב: "החוברת על משמר מנהגי אשכנז... בעודה בכפי בלעתיה ומה ערבו לנפשי דברים היוצאים מן הלב, ערוכים בטוב טעם ודעת, ואין ספק של מי שעניו בראשו ונתפכח מדעות זרות ומשונות ישתכנע בהין צדק המתחייב מן הדברים". כאשר נודע לו על פתיחת בית כנסת כמנהגי אשכנז עבור בני תורה כתב בחדוה: "יעלזו כליותי ולבי יתרונו בשמחת התורה, נגיל ונשיש בזאת הבשורה, כי סוף סוף היתה עדנה לתורת אמנו, ועיר האלקים אשר היתה מושפלת, הנה היא על תלה בנויה... יש מנין של יוצאי אשכנז. כלפי הני דצווחי ככרוכי... אנחנו נקום ונתעודד ובשם

השם נזכיר ונמשיך במפעל הגדול לתקומת מורשת אשכנז". הוא הביע את קורת רוחו גם מהופעת ספר נוסף: "ספרך החדש 'שרשי מנהג אשכנז'... מרגע שהגיעני... לא חדלתי מלקרוא בו ולהפוך בו, וככל שאני ממשמש בו אני מוצא בו טעם מתוק לחיך. הידיעות המענינות, הסגנון הבהיר והשוטף והאהבה הרבה למנהגינו העתיקים מרתקים אותי... בטוחני כי הרבה יקרי רוח שמחים כמוצא שלל רב על החזרת עטרת תפארתנו ליושנה".

הרצון הזה לראות בקיומה ושגשוגה של מורשת אשכנז, בא לידי ביטוי במכתב מירושלים של אחד מצאצאי רש"ר הירש: "אני קורא את ספרך 'שרשי מנהג אשכנז' בענין רב ובהרגשת שמחה מיוחדת על שזכית לגלות הרבה ממסורת אבותינו שכמעט אבדה לנו. הנושא קרוב לליבי, כי חונכתי על ערכי קדושת המנהג. הרב... בודאי זוכר את קנאותו של סבי... זצ"ל לשמירת מנהגים".

תלמיד משיבת 'שערי תורה' במאנצ'סטר הביע חדווה גלויה על בירור מנהגי אשכנז ופירסומם: "שמח לבי בגיל ורעדה יותר, כאשר ראה ראיתי הספר החשוב מאוד ספר 'שרשי מנהג אשכנז', אשר מביא תועלת לשוחרי התורה ולמבקשי האמת. איישר חילך לאורייתא. ויהי רצון שתזכה בעה"ת להמשיך ולהפיץ מעינותיך חוצה... בישראל, כדי לזכות את הרבים".

תלמיד הישיבה בסט. לואי שבעלזאס, בגבול צרפת-שווייץ, תיאר את חשיבות בירור מנהגי אשכנז עבור בני ישיבתו: "כאחד מהמון קוראי ספר החדש 'שרשי מנהג אשכנז' רציתי להביע את אשר בלבבי להודות לכבודו על העבודה הגדולה הזו. ליקוט נפלא זה נהיה למגדל אור על המנהגים שלא נודע טעמם, ובשבילנו פה בישיבת 'אור התלמוד' בעיר סט. לואי אשר בצרפת, שהוא שוכן באיזור עלזאס, יש לנו כמובן הרבה ממנהגי אשכנז, וגם אולי מהישיבות היחידים שמתפללים נוסח אשכנז מדפוס רעדלהיים... אסיים בברכת הצלחה בפעולה הטובה ביותר למען מנהגי ישראל".

תלמיד ישיבת חברון בירושלים העלה על כתב את רצונו לדבוק במסורת אבותיו: "כנכד למשפחה אשר שורשיה בארצות אשכנז זה למעלה מחמש מאות שנה... בפרט אחרי ביקורי בבית הכנסת קהל 'עדת ישראל', בבחינת אחר המעשים נמשכים הלבבות, נמשך אני לכל דבר ומנהג שנהגו בו אבותינו ומשתדל לקיימו... טבעו של אדם לשתף את הסובבו ולצרפו אליו בדרכיו ובהשקפותיו, אין אני שונה מהם. ואפשר לציין ב"ה שהצלחתי בזה ולכל הפחות המבט השולל הוסר... עיקר הבעיה שבחורים חושבים שמנהגי ה'יקים' הונהגו על ידי רש"ר הירש זצ"ל, ושחוץ ממנו לא היו גדולים באשכנז, וטעות זו קל לקעקע בעזרת ה'".

חברו שמקפיד כמוהו על שמירת מנהגי אבותיו גם בעת שהותו בין כתלי הישיבה, כתב: "שמעתי את מסירות נפשו... למען מורשתינו... אודה מאד על הספר 'שרשי מנהג אשכנז', מאד נהניתי ממנו מכל הבחינות, שמחתי גם על מה שבעזה"י עתיד לצאת חלק נוסף בקרוב".

על תשוקתו לספר המברר את מנהגי אשכנז כתב תלמיד ישיבת 'קול תורה': "לאחר שיצא הספר החשוב 'שרשי מנהג אשכנז' התרגשתי מאוד... כשהגיע בצהרים של יום אחד... מוכר הספרים הידוע לרחבת הישיבה ובאמתחתו כחמשה עותקים מספר זה, התלהבתי מאוד... אך נקלעתי לבעיה, דמי הכיס שאבי נתן לא היו גדולים במיוחד ולא היו לי אמצעים לקנות ספרים... בזמנו קבלתי על עצמי ללא נדר כי לא אקנה ספרים בכספי מחשש להתמכרות, אך כשהגיע הספר 'שרשי מנהג אשכנז' לישיבה כמוצע למכירה, נמלכתי בדעתי ופסעתי לחדרי, ספרתי סך... שקלים חדשים והחלטתי כי באופן חריג... אוכל לקנות ספר זה. אך עד שהגעתי... חזרה לרחבת הישיבה כדי לרכוש את הספר, התברר לתדהמתי כי הוא אזל על כל עותקיו".

בחור מיישיבת 'תושיה' בתפרח שיגר דברי עידוד מקוריים: "באתי בזה להכיר טובתו ולברך את מעשי ידיו על כל פעלו לחיזוק שמירת מנהגי אבותינו הקדושים... שמעתי מאחד מתלמידי הגה"צ ר' מאיר חדש זצ"ל, שחבורה שלימה, אפילו רובם מזלזלים בקיומה, אבל יש אחד מהם שעומד על המשמר ואיכפת לו שתעמוד החבורה, חזקה על החבורה שתעמוד ימים רבים, כל זמן שיש אחד שאיכפת לו. והוא הדין לנדון דידן. וזכות רבותינו הגאונים, גדולי אשכנז, אשר מפיהם אנו חיים ואת מימיהם אנו שותים עד היום הזה, וזכות קהילות הקדש שמסרו נפשם על קדושת השם, תעמוד לכל העושים לטובת מורשתנו, ונזכה לקבל בזה פני משיח צדקנו בב"א".

גישה דומה נמצאת במכתב שהגיע מפתח תקוה: "נזכרתי בבארות אברהם אשר סתמום פלשתיים ועבדי אברהם חפרום מחדש. גם כאן אני מרגיש את אותה ההרגשה שהנכם עוסקים בחפירת הבארות המפוארים של מנהגי אשכנז, אשר לצערנו סתמום קורות הדורות האחרונים וסוף סוף יש מישהו שלקח על עצמו לחפור אותם מחדש".

כעין זה הם הדברים שהצביע עליהם בן תורה אחד במכתבו. ברמזו לבית הכנסת כמנהג אשכנז שקם בבני ברק ונקרא כשם קהילות רבות באשכנז בשם 'עדת ישראל', הציג את השאלה: מי היה מייסד קהלת 'עדת ישראל'? ועל כך ציטט את דברי הרמב"ן הבאים על בראשית יב, ח: "ויקרא בשם ה'... שהיה [אברם] קורא בקול גדול שם לפני המזבח את שם ה', מודיע אותו ואלקותו לבני אדם... וכן אמר הכתוב [בראשית כו, כד] ביצחק... שבנה מזבח 'ויקרא בשם ה'". כי בא במקום חדש אשר לא שמעו את שמעו ולא ראו את כבודו והגיד כבודו

בגוים ההם. ולא נאמר ביעקב כן, מפני שהוליד בנים רבים כלם עובדי ה', והיתה לו קהלה גדולה נקראת 'עדת ישראל' ונתפרסמה האמונה בהם, ונודעה לכל עם". תלמיד באחת הישיבות בדרום הארץ מסר במכתבו על סייעתא דשמיא שיש לו בקיום מנהגי אבותיו: "פה בישיבה אני משתדל עד כמה שאפשר להחזיק במנהגי רבותינו זצוק"ל זיע"א ופעמים אני מקיים את זה עם עוד בחורים, והרבה פעמים אני רואה השגחה פרטית ממש בחוש, ומזה רואים עד כמה הקב"ה רוצה שנדבוק בתורת רבותינו זצוק"ל ואביא דוגמא אחת מיני הרבה. בערב יום הכפורים... מקובל מרבותינו זיע"א לעשות... המנהג של המלקות. אבל חשבתי לעצמי, את מי אני אקח שילקה אותי? הרי ההוא יצחק מהמנהג הקדוש הזה! אבל בכל זאת החלטתי לצאת מהחדר שלי שבפנימית הישיבה, והבחור הראשון שאפגוש אבקש ממנו ולא אתבייש מהמלעיגים. יצאתי מחדרי ובעת שאני יוצא עובר בחור... עם רצועה בידו. שאלתי אותו אם הוא יכול לתת לי ל"ט מלקות כמנהג אבותי? אז הוא ענה לי: 'בדיוק עכשיו יצאתי מחדרי לחפש בחור שילקה אותי כמנהג זקני'. ושנינו יחד נכנסנו לחדר לקיים את מצוות זקנינו. וראה אותנו בחור נוסף וביקש גם הוא, וכן עוד בחור ועוד וכו'. עד שהכל הסתכם בתשעה בחורים. השגחה פרטית ממש".

תמיכת יוצאי ארצות אחרות

אחד הדברים המפתיעים היא תגובתם של תלמידי חכמים ויהודים יוצאי ארצות שונות שאינם בני אשכנז מובהקים. רבים מהם הביעו התענינות במסורת אשכנז, בתור המסורת המשותפת לכלל האשכנזים. הידיעה שבדור מן הדורות היגרו אבותיהם מאשכנז וסביבתה לארצות מזרח אירופה, מעוררת בהם רצון להכיר את המסורת הזו שהיטיבה להשתמר בארץ אשכנז עצמה. זיקה זו לאשכנז מוכחת מראיית פוסקי מזרח אירופה את עצמם כממשיכי רבותינו הראשונים שבאשכנז וצרפת, מהגדרתם העצמית כ'אשכנזים' ומלשון הדיבור הרווחת, היידיש (ה'טייטש', היינו דייטש, 'לשון אשכנז') שהיא ניב של השפה הגרמנית. בנימה אישית כתב על כך תלמיד חכם יליד אנגליה המשמש כראש כולל בירושלים: "מורשת אשכנז – כתבתי לכם שבאמת אין זה שייך לי, כי המשפחה שלי באה מרוסיה לאנגליה לפני מאה שנה... בספרך החשוב 'שרשי מנהג אשכנז' הסתכלתי קצת... ועכשיו נדמה לי שגם הענין שייך לי. כי באמת יש להבדיל בין מנהגי אשכנז, דהיינו גרמניה במאות האחרונות, לבין מנהגי אשכנז של ימי הביניים. ולכאורה כוונתך בספר לדייק למצוא לקבוע המנהגים הישנים האלה. וזה שייך לכל 'בני אשכנז', כולל רוסיא, ליטא, פולין והונגריה, לכאורה, כי **כולם יצאו מגרמניה למזרח אירופה**. לכן... יישר כחך שהוצאת ספר 'שרשי מנהג אשכנז', שכל כך יפה וברור".

הכרה זו מבצבצת מבין השיטין של מכתב ששיגר תלמיד חכם ירושלמי שאינו מנהג על יוצאי גרמניה: "בערב פסח נקנו עבורי שלשה עותקים של ספרו 'שרשי מנהג אשכנז', ובו ביום הובאו אלי, וכך יכולתי לשמוח שמחת חג גדולה יותר עם ספר חשוב זה, אשר הוא בבחינת מועט המחזיק את המרובה. יזכהו השי"ת להמשיך במלאכת הקודש אשר החל בה, ולזכות את ישראל בבירור המנהג הנכון אשר עלינו בני אשכנז לנהוג... תודה לכבוד תורתו שזכנו בבירור מנהגים של ישראל אף בדברים אשר שר השכחה כבר שלט בהם, ויזכהו השי"ת להמשיך במלאכת קודש זו ולהוציא את שאר חלקי ספרו במהרה, **ובזאת ישיב מעט את ישראל למנהגם המקורי**, אשר כל המעיין בדבריו רואה כי יסודם של דברים בהררי קודש. ופלא הוא כי סרו ישראל – בני אשכנז – מלעשותם".

תלמיד חכם אחר, נצר למשפחה ירושלמית ותיקה, הצהיר כי יש לו ענין רב מאוד בנושא זה: "הגיעה לידי החוברת הנפלאה 'גדולי הדורות על משמר מנהג אשכנז', וקראתיה פעמים! בנשימה עצורה, יישר כוחו. 'קפידא' אחת יש לי: מדוע חוברת שהיא כל כך נפלאה מכל הבחינות נכרכה בכריכה זולה... לדעתי ראוי להפיץ קלטת של ניגוני אשכנז העתיקים".

יוצאי ארצות שונות השתכנעו שהמידע המובא בספר 'שרשי מנהג אשכנז' נוגע גם להם. אברך ממשפחה שמוצאה בליטא מספר על התייחסותו לתוכן הספר: "שמחתי גדלה מאד ועלה בהיותי קונה ספר בשם 'שרשי מנהג אשכנז' כאן במנצ'סטר יצ". המחיר אפס ממש, אמנם התוכן מלא וגדוש חידושי תורת אמת. בהליכתי עם הדיין... שליט"א לעבר ביתו שיבח מאד הספר ויצא מהתפעלותו וכו'... התחלתי לקראו במקצת והתחלתי בענין 'עניית קדושה'... כבר למחרת... הפסקתי מלומר 'נקדש' ו'נעריצך'... שיזכה כבודו להפיץ הלאה אמיתות תורתינו הקדושה ודעתה".

אחד מיוצאי פולין הבהיר שלבירור מנהג אשכנז יש השלכות על הנהגתו האישית: "שמעתי שבירר את ענין הגיית המבטא ונתברר לו שיש לומר חולם קמץ וקובוץ, כמנהג כמה קהילות בגרמניה. אני מילידי פולין, אבל אין אני סבור שהמבטא הזה נכון, ומבקש אני אותו שיודיעני מראי מקום או בירור הדבר שאוכל לשנות ולעשות כדת".

בדומה לו כתב תלמיד חכם החי בירושלים: "אין לי כל שייכות עם גרמניה, לא מצד האב ולא מצד האם... רק דבר אחד בענין זה חשוב לי – שברור מבטא של החולם שנסתלק לכאורה בין רוב החרדים מ-OW, או OH ל-OY, כנראה שטעות ניכרת, ואם יש כח במישהו להחזיר העטרה ליושנה בענין זה – זה מענין אותי". נצר למשפחה ליטאית, שבעצמו פירסם ספרי הלכה, ציין במכתבו כי דרכם של בני אשכנז היא אותה "דרך המורשה לנו על ידי קדמונינו גדולי אשכנז ז"ע".

רעהו כתב בהתלהבות: "יש לי בביתי הספר 'שרשי מנהג אשכנז'... כפי שראיתי בספר הנ"ל... מנהג אשכנז... יסודתו בהררי קודש, ולהפך על האחרים להביא ראיה על ששינו, ומכאן שמנהגי אשכנז הם בעצם המנהגים המקוריים של ישראל (ולו רק של העדות הלא-ספרדיות). כיון שכך, שמחתי באומרים לי על יסוד מנין בנוסח אשכנז המערבי באיזור... וכבר השתתפתי פעמים בתפלת ליל שבת שם (בשבת בבוקר קשה לי לוותר על תפלת ותיקין)... ומי יתן ויפתחו עוד מקומות תפלה על פי נוסח אשכנז הקדום, אף על פי שמוצאי איננו מאשכנז אלא מליטא".

מתוך תחושה זו של שייכות אישית למסורת אשכנז, יש שהשתמשו בספרים אלה לצורך מתן שיעורי תורה, כפי שנמסר ממקומות שונים בעולם, ועל כך כתב אחד מתלמידי החכמים בירושלים, כי "ספריכם 'גדולי הדורות על משמר מנהג אשכנז' ו'מנהגי וורמיישא' ואחרון חביב 'שרשי מנהג אשכנז', שמשו חומר לשיעורים רבים, וכן מו"ר הרב... תמיד שהראתי לו את ספריכם, ביקש מיד מספר עותקים, ובברכה שתזכו להרבות עוד תורה ועוד כבוד לגדולי ישראל נ"ע, שלאחרונה מנסים מחוסר ידיעה לעקור את פסקיהם".

חוקר תפילה ממוצא גאליצאי, שהטריח את עצמו לבוא לבני ברק כדי לחזות במו עיניו בסדרי בית הכנסת כמנהג אשכנז המובהק, עמד על חשיבות הקמתו: "נתאר לעצמנו, כי המהרי"ל, רבי אברהם קלויזנר, רבי יצחק בעל ה'אור זרוע', או השמש המפורסם מוורמייזא רבי יוזפא שמש, היו באים ל'ביקור' בארץ ישראל, ונכנסים לאחד מאלפי בתי הכנסת – האם היו מוצאים לעצמם מקום תפילה? ההיו מכירים את נוסח התפילה, את מנהגי בית הכנסת, והאם הניגונים הנשמעים היו ערבים לאוזנם? ונתאר לעצמנו, כי ינאי ורבי אלעזר הקליר, פייטני ארץ ישראל, היו נקלעים לבית כנסת בישראל, ההיו 'מכירים' את הסידור והמחזור? ספרו... שם לו למטרה להנציח את מנהג אשכנז העתיק, ששורשיו בארץ ישראל, עוסק במקורם של המנהגים שנהגו מימים ימימה בעדות אשכנז באירופה, והם הולכים ונשכחים. על מנהגים אלו שומרים בבית הכנסת של קהילת 'עדת ישראל', הממוקם בבית החולים 'מעייני הישועה' בבני ברק. מדי שבת בשבתו נערכות תפילות, ולכל שבת ושבת צביון משלה, שכן בכל שבת מיוחדת נאמרים הפיוטים המתאימים ומושרות המנגינות המיוחדות לאותה שבת... היו בארץ ישראל כמה בתי כנסת וחוגים של יוצאי אשכנז, אך אט אט דעכה בהם מסורת אשכנז ונשכחה מהתודעה הציבורית. כך בבית הכנסת... בתל אביב... ובחיפה... שנוסד על ידי יהודים יוצאי גרמניה, נעלמו שרידי מנהג אשכנז, והתפילה איננה שונה כמעט מכל בית כנסת אחר. בבית הכנסת 'עדת ישראל' נשמרים מנהגי אשכנז בקפדנות, ומדי שבת באים מתפללים חדשים, הנמשכים ליופיים של מנהגי אשכנז העתיקים".

חוקר ידוע של מנהגי ישראל, ממשפחה יוצאת רומניה, העיד על עצמו: "לומד אני יום יום מהערותיך המאלפות למנהגי וורמיישא. תודתי נתונה לך מקרב לב... על עצם הדבר שהתמסרת לחקור את מנהגי אשכנז לעומק ורוחב".

ההתערורות הקיפה יהודים בני ארצות נוספות. אחד מעמודי התווך בקהילה ידועה של יוצאי הונגריה בברוקלין, שיגר בקשה אופיינית: "קבלתי את הקונטרס שלכם 'גדולי הדורות על משמר מנהג אשכנז'. שמחתי מאוד שמישהו לקח על עצמו את הטרחה לעבוד על ענין כל כך חשוב. הריני מבקש מכם בכל לשון של בקשה, שתוציאו את הקונטרס הזה בתרגום לידיש. הרבה נערים ובני הדור הצעיר אינם מבינים את סגנון לשון הקודש כפי שהוא בקונטרס שלכם. הריני משוכנע שתהיה לזה הצלחה גדולה".

אברך ממשפחה הונגרית השוקד על התורה בעיר הקודש ירושלים, מצא לנכון לכתוב את הדברים הבאים: "אביע התפעלות גדולה מספרכם 'שרשי מנהג אשכנז', לשמר מנהג אבותינו-רבתינו מדורי דורות, שזה הוא קיום כל האומה כולה, כידוע, בגדר 'אל תטוש תורת אמך'".

נכדו של רב הונגרי מפורסם כתב דברים זהים: "ספרו נזדמן לי, וככל ישראל בירכתי עליו ברכת הנהנין, באשר חשף ביופי את 'שורשי מנהגי אשכנז' בטוב טעם ודעת בכל גווניה שורשיה ודקדוקיה בתכלית הדיוק וההדר, בהוסיפו רגשי עוז וקודש להמשיך קבלת התורה שניתנה מסיני ונמסרה על ידי שלשלת הקבלה מדור דור".

ברוח זו נכתבו דבריו של תלמיד חכם הנמנה על צאצאי כמה מגדולי הרבנים בהונגריה: "אשריכם ואשרי חלקכם שזכיתם ל'חדש ימינו כקדם' ולהביא על גבי הכתב את מנהגי אשכנז הקדומים, שיסודותם בהררי קודש, בספר החשוב והנפלא 'שרשי מנהג אשכנז'. אני הח"מ התפללתי בימי נעורי בבית הכנסת 'חוג חתם סופר' בזכרון מאיר. זה היה לפני כארבעים שנה. היתה שם קהילה לשם ולתפארת, בנוסח ובמנהג ההונגרי האשכנזי. ולמרבה הצער, המצב כיום שם, כקרבת החג, פוחת והולך, הדור הצעיר 'התביישו' בעברם ההיסטורי המפואר, והלכו לרעות בשדות זרים, עד שלא נותר כמעט כלום מהנוסח ומהמנהג. כל פעולה של חזרה למקורות, מבורכת. לכן, תבורכו ממקור הברכות, ויהי רצון שעל ידי זה יושפע שפע רב, וגם קהילות נוספות ילמדו וכן יעשו לחזור לשורשם המקורי, וללכת בדרכי אבות, בלי שינוי וסטייה כקוצו של יו"ד, ובזכות זה ניוושע בתשועת עולמים".

בעוד זה מקבל השראה לקיום מנהגי אשכנז כפי שנשתמרו בהונגריה, בא רעהו ומחפש את מנהגי אשכנז הישנים. מרביץ תורה ותיק מירושלים כתב את אשר בלבו: "עוד לא הספקתי לכתוב לכבודו על התפעלותי המרובה מהקונטרס 'גדולי הדורות על משמר מנהג אשכנז', וכבר הגיעני ספרו החשוב 'שרשי מנהג

אשכנז'. הורי מיוצאי אשכנז... אבי אבי שיחיה היה מהונגריה, מכל מקום בביתו נהג על פי מנהגי אשכנז, אלא שהם הגיעו לארץ בילדותם והם התערו בארץ, ואף שהם מתפללים בבית כנסת של יוצאי אשכנז, מכל מקום אף שם לא נשמרו הרבה ממנהגי אשכנז. ותמיד הצטערתי שאף חלק זה לא נשמר בידי בניהם, מאחר וחשבו שלמנהג אבותיהם אין שורשים ומנהגם מנהג בעלי בתים הוא. ולכן – אף שצריך כמעט נס להחיות את מנהג אשכנז, לפחות בדברים היסודיים בקרב המוני יוצאי אשכנז ובניהם – חשובה כל כך עבודתו עבודת הקודש, וכשם שכבודו מוסר עצמו על ענין זה כן תהיה סייעתא דשמיא שיהיו פירות לעמלו, ותהיה התעוררות בין יוצאי אשכנז לחזור ולדבוק לפחות בענינים היסודיים של מנהגי אבותיהם... חפץ ה' בידו יצלח להעמיד מנהגי אשכנז המקוריים על תילם בחבוריו המועילים ובשכלול הקהילה הקדושה אשר בנה, ויזכה לראות כשישיב ד' לב אבות על בנים ולב בנים על אבותם".

אחד מיוצאי הונגריה החי בניו יורק מעיד במכתבו על נושא מסוים בו עקב אחר מקורותיו וגילה את יתרונו של מנהג אשכנז המובהק: "למדתי מעט בספרך החדש 'שרשי מנהג אשכנז'. ברצוני לשבח אותך על מפעלך זה ולברך אותך שתצליח להוציא לאור שאר הכרכים. זו עבודה חשובה וקשה ביותר. ביחס לקטע 'וישמחו בך ישראל אוהבי שמך', אני, כעוסק שנים רבות בנוסח התפלה של אשכנז, ראיתי בספריות שונות בעולם יותר ממאתים סדורים אשכנזיים, ובכולם כמעט היה קטע זה!".

אף באוסטרליה הרחוקה גילו עניין במסורת אשכנז. אחד מתושבי מלבורן שיגר מכתב בו נאמר: "קראתי בענין רב וריח גדול את 'שרשי מנהג אשכנז', וראיתי בסיפוק רב שציינת אותו בתור 'כרך ראשון'. הריני ממתין בציפיה לכרכים הבאים".

תלמידים בישיבה מרכזית בירושלים ציינו את חשיבות הענין מנקודת ראות כללית של בן ישיבה: "חובתינו וחובת הציבור כולו להכיר טובה גדולה למר על פעליו הכבירים בשדה המחקר התורני... בספרו השני 'שרשי מנהג אשכנז', שאפשר לומר שמקום הניחו לו למר מן השמים להתגדר בו, שעל אף ריבוי ספרי המנהגים בין קדמוני אשכנז, כמעט ונשתקע תורת המנהגים מן הלומדים, וכל ענין זה נראה להם רחוק. לכן, כאמור, מה גדולה חובת הציבור להכיר בטובתו הגדולה של מר לציבור כולו".

אברך בן תורה יליד ארצות הברית הביע את אהדתו לפירסום חשיבותם של מנהגי אשכנז: "חוברת החשובה והמחוכמת 'גדולי הדורות על משמר מנהג אשכנז'... דבר גדול וענין חשוב וזכוי הרבים אדיר זכותם לעשות בהוצאה לאור חוברת זו, ויישר כוחכם גדול וחילכם רב לאורייתא!! ואשריכם שזכיתם לכך תלי"ת".

ראש ישיבה גדולה בירושלים, מצאצאי הגר"א, כתב דברים היוצאים מעומק הלב: "לא אוכל שלא להביע שוב את התפעלותי ושמחתי מבית הכנסת שלכם, שמטרתו להחזיר עטרה ליושנה – מנהגי אשכנז שיסודם בקדש הקדשים, המה הראשונים ז"ל אנשי השם, אשר כל בית ישראל שותה מבארם. ומה גדולה זכותכם בהקמת בית מקדש מעט זה, ובפרט בדורינו היתום, שאין לנו שיוך אלא ללכת בעקבי הצאן ולדבוק במנהגי אבותינו. וכמעט נשתכחה מסורת אשכנז המפוארה, וברוך שמסר עולמו לשומרים, ונתגלגלה זכות על ידי זכאים. ומה גדלה השמחה שנתקבל הדבר באהבה אצל הרבה אברכים תלמידי חכמים והמנין מוסיף והולך, כן יוסיף עוד ועוד לכבוד השי"ת ושכינתיה. גם מעלה זו בקודש, שהתפילה מסודרת בכבוד הראוי מבלי שום שיחה וכו', ובודאי שהקב"ה אומר לפמליה דיליה: בואו נרד ונשמע איך בני יודעין לקלס ולפאר לשמי".

לא נחה דעתו של אותו ראש ישיבה, עד שכתב מכתב נוסף: "הנני להביע בזה שוב את התרשמותי הנפלאה מהתפילה בבית כנסת שלכם. ולעניות דעתי זה בכלל הבטחת השי"ת כי לא תשכח מפי זרעו. וכמו שזכינו לראות את הישיבות הקדושות מוקמות לתפארה בארץ ישראל כשמות אשר היו נקראים בחוץ לארץ, כך אנו זוכים לראות בהחייאת קהילות הקודש, שיסודן בהררי קודש, גאוני אשכנז, אשר שמעתתייהו בפומן מיתמלל בכל יומא. ועכשיו גם מנהגיהם וסדר תפילתן שממקור טהור יהלכון, קמו וגם נצבו, לפאר ולגאון בעיר התורה בני ברק בארץ הקודש. ובעזרת ה' הקהילה עוד תשגשג ותפרח בכמות ובאיכות עד ביאת גואל צדק בב"א. לקושטא דמילתא אין שום סתירה בין שמירה בדייקנות על מסורת הדורות בענין התפילה וכו' – לדין גדלות בתורה ולמדנות בנוסח הישיבות הקדושות בדורות האחרונים... שיש המביטים בשטחיות וחושבים שיש סתירה בין שני הענינים... שתזכו לפאר ולרומם מקום נשגב זה וזכות קהילות הקודש באשכנז הם וגדוליהם וצדיקיהם יעמוד לכם כל הימים".

אחד מרבני לונדון, ממשיך שושלת של מרביצי תורה מליטא, הביע את רצונו לקבל כל מידע אפשרי על מנהגי אשכנז: "העבודה החשובה, מאוד נעלה, לחפש ולגלות מטמוניות במסורת מנהגי קודש אבותינו הקדושים, אשר הרבה נשתרבבו ונשכחו ברבות הימים והטלטולים, ואין לי אלא לבקש מכת"ר לשלוח לי כהנה וכהנה כאשר יצאו לאורה". כל פירסום עניין אותו באופן מיוחד: "על הגלות ספר 'מנהגי וורמיישא' חלק שני... מיד שנודע לי כי יצא לאורה, מיהרתי לשלוח שליח מיוחד לקנות ולהביא טופס בשבילי. ומה אומר ומה אדבר להסכים או לחוות דעתי על המפעל והספר החשוב מאוד מאוד, מכל הבחינות". הוא הביע את תקוותו שפירסומים אלה יסייעו להשיב לב בניו אל מנהגי אבותיהם: "ספרו הנפלא 'שרשי מנהגי אשכנז'... הנציח מנהגי אשכנז האמיתי בקרב לבבות הרבה, אשר בלי יודעים נמשכו אחר מנהגי הזמן. ואין כאן מקום להאריך".

ראש ישיבה בירושלים, בנו של מרביץ תורה דגול יליד ליטא, הצביע על פי דרכו על חשיבות הענין: "התענגתי מאד על ספרך החדש 'שרשי מנהג אשכנז' כמוצא שלל רב. העשרת בזה את הספרות התורנית, ואת הספריות התורניות די בכל אתר ואתר. הארת אור גדול על חלק מן התורה שעד עתה היה מונח בקרן זוית כאבן שאין לה הופכים. הנני מברכך ברכת דל, שכה תרבה וכה תוסיף כהנה וכיוצא בו".

גאון בנגלה ובנסתר, מנושאי תורת הגר"א בדורנו, הודיע במכתבו כי "קניתי היום את ספרו המצויין לחקר מנהגי אשכנז, ונהייתי מאד".

תגובות ממין זה הגיעו גם מתלמידי חכמים ספרדיים. רב ספרדי שהשתתף בתפילות בבית הכנסת כמנהג אשכנז בבני ברק, כתב למייסדיו: "התפלה אצלכם בשבת... העלתה זכרונות נעימים מימים עברו. חן חן לכם שהשכלתם לחדש מסורת ישנה וחשובה, ולשתף בזה גם את ילדיכם".

למדן ספרדי מחבר ספרי הלכה מעמיקים, הגיב על הופעת הספר: "ספרו החשוב 'שרשי מנהג אשכנז'... נהנתי מעבודתו המקיפה והברורה. איישר חיליה לאורייתא, יהי רצון שיפרצו מעינותיו חוצה להגדיל תורה ולהאדירה, ולהחזרת מנהגים קדמונים לבני בניהם של מייסדיהם".

תלמיד חכם מיוצאי ג'רבה מחבר ספרים בעלי היקף וידע רב, כתב את תחושתו למקרא הספרים על מסורת אשכנז: "הגיע לידי ספרו הנפלא 'שרשי מנהג אשכנז' ושבתי עונג ממנו, וגם מאחיו 'משיחי השקר ומתנגדיהם', תחזקנה ידיכם ויישר כחכם לחזק ולבסס מנהגי אבות ולסלק בעלי דעות משובשות המתרבות בימינו". במכתב נוסף ציין כי עקב אחר שמועה שלילית על הספר ומצאה חסרת שחר: "תמהתי לשמוע שיצאו עוררים על הספר היקר הזה, ולא ידעתי מה רע מצאו בו, ושמעתי שזה משום מה שכתבתם... משם ה'חתם סופר' ו'תשובה מאהבה', וכו', ואנא דאמינא שאין עליכם תלונה, כי לא דבריתם הם, אלא דברי גדולי הפוסקים, וגם אני תמהתי בדברים ובדקתי אחריהם, וראיתי שכן הוא... כי זה דרכי שלא להאמין לציטוטים ולא לסמוך על עיון אחרים עד שאראה בעצמי".

תגובות מעודדות הגיעו אף מתוך הציבור החסידי. אברך חסיד בעלזא החי באשדוד שביקר בבית הכנסת כמנהג אשכנז, כתב כי לדעתו "דבר זה ברור שזהו דרך בעבודת ה', העיקר שעובדים, מ'שלאפט נישט". הוא הציע כמה רעיונות להקמת בתי כנסת נוספים כמנהג אשכנז ולשיפור שמירת המנהגים בהם.

תלמיד חכם חשוב ומחבר ספרים מחסידי קארלין בירושלים כתב בהתרגשות: "אחלק את תחושותי אתך, אף כי כבר עבר חודש ימים מאותו תפלת שחרית שהתפללתי עם המנין נוסח אשכנז, עדיין מהדהד באוזני הצליל העתיק יומין הכל כך נעים ופשוט, והלואי שיתרבו לך ולמנהגיך תלמידים וממשיכים".

רב חסידי בארצות הברית, מחבר ספרים, התייחס להופעת הספרים על אשכנז: "שמחתי בעת שהאיר נגד עיני מעשה ידי אומן נפלא ספרו 'שרשי מנהג אשכנז', וטעמא והנאה לי כשותה חמר עתיק וטעמא בפומא... ומצלין אנא שיזכה להמשיך עבודתו הקדושה להאיר את קצו הארץ באור תורתם ומנהגם של רבותינו הקדושים זי"ע באלף המגן, ולאורם נלך עדי יבא ינון".

אחד הקוראים החסידיים שמתח ביקורת חריפה על פרטים מסויימים בספר 'שרשי מנהג אשכנז' שלא תאמו את השקפת עולמו, סיים את דבריו בנימה הבאה: "אני רוצה לבקש מחילה ממכם באם ח"ו פגעתי בכם, כי למעשה ככל שאני מעיין בספרך החשוב 'שרשי מנהג אשכנז' אני רואה שממש עשית פה עבודה יסודית לאורך ורוחב ולעומק, על כל השיטות בעמקות ובבאור נפלא. רואים את היגיעה העצומה והעבודה הנפלאה שהשקעת בספר הנפלא הזה, שהוא אנציקלופדיה מכל מנהגי בית ישראל לכל העדות והמשפטים אשר צוה ה' אלוקינו אותנו. כה יעזור ה' וכה יוסף שתוכל להוציא את כל הספרים שלך ולחזק את מנהגי רבותינו הקדושים חכמי אשכנז כאות נפשך הטהורה".

הענין שגילו חוגים שונים במנהגי אשכנז מסביר את תפוצת הספרים הדנים בהם. אחד ממפיצי הספר 'מנהגים דק"ק וורמיישא' מסר על תהודתו: "שמח אני להודיעך כי הספר ב"ה מתקבל באהדה, וכפרוייקט שלם על שני חלקיו זוכה להערכה מרובה ולתפוצה נאה. ומגלגלין זכות על ידי זכאי. נדבך חשוב במורשת יהדות אשכנז".

הצעות להנחלת מורשת אשכנז

אחד מנכדיו של רבי לוי יוסף ברויאר שחונך במוסדות התורה של קהל עדת ישורון בווישינגטון הייטס, חשף את חששותיו בעת צאתו ללמוד בישיבה שאין לה זיקה למורשת אשכנז: "הבנה נכונה של שרשי המנהגים שלי וחיבותם, נחוצה לי כעת ביותר, היות ובקרוב אעזוב את בית הורי ואלך לישיבה גדולה מקום בו המנהגים יהיו שונים לאלה שלי. הנני מקוה שספרך יעזור לי לשמור ולהבין את מנהג אבותי".

החשש שמא יבולע לשמירת המסורת של בני אשכנז הצעירים בעת למדן בישיבות זמנינו, מטרידה אנשים שונים. יש שאבות מביעים את משאלתם שבניהם הלומדים בישיבות ימינו ימשיכו את מסורת האבות, כפי שנאמר במכתב שהגיע מצפון אמריקה: "בני הבכור אומר שהספר הוא מרחיב אופקים. אני חושב שהוא מתכוין לומר שיש בו הרבה אינפורמציה מעניינת שלא נמצאת בספרים אחרים. לדאבוני לא גדלו ילדי בקהילה הממשיכה את מסורת אשכנז. מה שהם שמעו וראו בבית – נראה לעתים כנוגד את אשר למדו בישיבה... לכן אני מלא סיפוק מהפרוייקט המדבר אל לב בני תורה וגם אל לב בעלי בתים... והריני

מאחל לכם הצלחה במאמצים בשמירת המנהגים של אחת הקהילות העתיקות ביותר הקיימות בעולם היהודי... זהו הדור שיכול להציל את מנהג אשכנז אם אין זה מאוחר מדי".

הרצון לעצור את הסחף של נטישת מסורת אשכנז ולהגיע למגמה הפוכה של שיקום ואף להנחלת מורשת אשכנז לבני הדור הצעיר, הביא להצעות שונות. עם יסוד בית הכנסת של קהילת 'עדת ישראל' בבני ברק, הגיע מכתב מאברך מאשדוד שהתלהב מהקמתו ושטח את הצעתו להעמקת מסורת אשכנז ולביסוסה: "צריך להיות רשימה מלאה מכל בתי כנסיות בארצות תבל המתפללים נוסח אשכנז ומתנהגים לפי מנהגי אשכנז, ולדעת מי יסד את הבתי כנסת, ועל ידי זה מתרבה מנהגים, ומתברר כל מיני הנהגות מאיפה זה התחיל. בכמה מקומות יש יהודים ישישים תלמידי חכמים שזוכרים הרבנים המייסדים, ומלאה הארץ דעה וגו' בעזה"ת".

היו אחרים פוריים ויצירתיים שהעלו שלל רעיונות, כמו אותו תלמיד חכם ירושלמי בן גדולים:

על מנת שיעלה בידינו להפיץ מנהגי אשכנז בקרב יוצאי אשכנז, ואף לנטוע בלב הצעירים יחס של חבה למנהגי אשכנז, נראה לי שאין אפשרות אחרת מלייסד ולפתוח 'חיידר', כלומר תלמוד תורה המושתת על פי מנהגי אשכנז. כמובן שעיקר הדגש בתלמוד תורה יהיה לימוד התורה ברוח ישראל סבא, והכל על פי הוראות רבותינו שליט"א. אמנם מלמדי דרדקי שיועסקו בתלמוד תורה יהיו מיוצאי אשכנז ומצאצאיהם, שיעברו הכשרה כל שהיא במושגי יסוד של מנהגי אשכנז, כגון הברת החולם הנכונה, שאותה למשל ילמדו ממש בראשית הלימוד עם לימוד הא' ב'.

הקמת תלמוד תורה כעין זה הוא לגיטימי מאוד. היום כמעט לכל המסורות השונות יש תלמודי תורה המלמדים לפי מסורת מסוימת: חסידי, ספרדי, ליטאי, תימני, ולחסידיות העיקריות-המרכזיות יש אפילו לכל אחד תלמוד תורה נפרד, ששם מלמדים לפי כל המנהגים שלהם ואף מדקדקים ללמד לפי ההברה הנהוגה אצלם מדורי דורות. דברים אלה של מנהג הנלמדים בתלמודי תורה הנ"ל, נלמדים בגיל הרך ומשום כך נקלטים מהר מאוד וכמעט ללא מאמץ כל שהוא. כדי לאפשר הקמת תלמוד תורה כזה יש להקים ליד קהילת יוצאי אשכנז... מוסדות הקהילה כאשר אחד ממוסדות הקהילה יהיה תלמוד תורה.

מוסד נוסף יהיה 'כולל', או יותר נכון 'כולל הלכה', כאשר בכולל זה יוקדש זמן ללימוד עניני הלכה בנושאים מיוחדים שבהם יש מגוון של מנהגים...

העיקר הוא, שכולל כזה יאפשר בהתחלה ללומדי הכולל להכיר מקרוב את מנהגי יוצאי אשכנז בכל ד' חלקי שולחן ערוך. מובן מאליו שהדברים יילמדו בתהליך הדרגתי, ותוך כדי לימוד יעיינו הלומדים ויעמיקו בספרי מנהגי אשכנז ובספרי השו"ת של פוסקי אשכנז. ועם הזמן יתבהרו מנהגי אשכנז ויתאפשר אף יישומם, וזה יהיה כבר מתוך ידיעת והבנת הנושא. ומתוך כולל כזה בע"ה יצמחו מורי הוראה ליוצאי אשכנז, ומתוך האברכים יהיו גם כאלה שימשו בתור מלמדי דרדקי ובתור שליחי ציבור ובתור בעלי קריאה. בישום תכנית כנ"ל בע"ה נזכה להחזיר עטרה ליושנה.

טרם אכלה לדבר אזכיר עוד דבר שבאמצעותו ניתן יהיה להפיץ ברבים מנהגי אשכנז. מן הראוי שיצא לאור במתכונת לוח ארץ ישראל – לוח מנהגי אשכנז... הלוח הזה יותאם גם ליושבי ארץ ישראל וגם ליושבי חוץ לארץ. ומן הראוי שלוח זה יכלול גם זמני היום לפי מקומות מרכזיים בעולם. ללוח זה יצורף גם מכתב ליוצאי אשכנז בארץ ובעולם גם להירשם וגם לספק מידע לגבי מנהגי אשכנז הידועים להם. כמובן עם קבלת המידע על מנהגים, הדברים ייבדקו וייסוגו בהתאם.

בסגנון שונה שטח ירושלמי אחר את הצעותיו להנחלת מורשת אשכנז:

ברבות השנים שעם ישראל היה מפוזר בתפוצותיו, התחלק לעדות, וכל עדה ועדה פיתחה מידות ומנהגים מיוחדים. עכשיו, כאשר הקב"ה ברחמיו מקבץ גלויותינו, מתרחש מעין מיזוג, וניתנה לנו הזדמנות לבנות אורח חיים תורני משוכלל על ידי שנבחר את הטוב שבכל עדה. כדי שזה אמנם יצא לפועל, חייבים חברי כל עדה לזהות את תרומתה המיוחדת ולחזקה ולהפיצה. כאשר אנו דנים במורשת אשכנז, אנו מגלים בה מנהגים נהדרים וגם ניגונים יפים ליד מידות יחודיות... יש בין המידות היחודיות כאלה שהן בציפור נפשה של האומה, ודוקא באלה יש מקום לצפות שייקלטו...

נדמה שעיקר התרומה שעל יהדות אשכנז להנחיל לעם ישראל בארץ, היא הקפדה על הישרנות ועל העקביות בשמירת המצוות. ביהדות גרמניה הודגשה השלמות בחיי התורה והרתיעה מהתפשרות, שלמות ורתיעה שהן הן סימן מובהק ליראת שמים. במיוחד הקפידו על כך שכל אחד יהיה משאו ומתנו באמונה, דוגמת המסופר על הרש"ר הירש שקיבל משכורתו מראש כל רבע שנה, והורה לבני ביתו שאחר פטירתו יחזירו את העודף לקהילה – והנה נפטר ביום האחרון של הרבע!

התעוררות להקמת בתי כנסת

הפעילות המעשית לקיום מנהגי אשכנז בעיר התורה בני ברק, מעודדת את אלה שהשתדלו עד כה במאמצים רבים לשמור על מורשת אבותיהם שבאשכנז. בעל תפילה החי בעיר הצפונית קרית שמונה כתב על עצמו: "קראתי בשמחה על קהילת 'עדת ישראל' והנוסחים המשתמרים על ידכם, הן לגבי הנוסח והן לגבי הנעימה. אני ממשפחה 'ייקית' ומזה שנים משמר ואוגר נוסח, ובעיקר נעימות כמנהג אשכנז. אני מנסה להנחילם לביתי ולבית הכנסת בו אני משמש כבעל תפלה".

מקהילות שונות בעולם, בהם יש עדיין נאמנים למסורת אשכנז, החלו להגיע שאלות שונות לבירור טיבם של מנהגים הנקוטים בידם. כך למשל הגיעה משטראסבורג בקשה "לשמוע תשובות... במיוחד מכיון שאנחנו מקפידים לשמור על מנהגי אשכנז שהיו נוהגים באזורנו".

מלוס אנג'לס כתב אחד התומכים של 'מכון מורשת אשכנז': "לא ניתן לתאר במילים עד כמה אנשי אשכנז במקומנו שמחו לשמוע על פעילותכם. זאת ועוד, חלקתי כמה עותקים של ספרך, שהרשים את כל אחד מאתנו במידע החשוב המצוי בו".

בעקבות הדוגמה החלוצית של בית הכנסת כמנהג אשכנז בבני ברק, התעורר רצון לעשות כן במקומות נוספים בעולם. מקנדה הגיעה בקשת ייעוץ: "כיצד התחלתם את ה'מנין' שלכם? וכיצד ניתן ללכת בעקבותיכם כאן בטורונטו?... יש לנו כאן מספר אנשים העשויים למצוא ענין בפתיחת מנין בדומה למה שאתם עשיתם".

תחילה היו גישושים, בדיקת שטח והתענינות זהירה. לאט לאט הפכו אלה ליוזמות של ממש לפתיחת בתי כנסת חדשים כמנהג אשכנז. התברר שהמקום האידיאלי הוא במרכזי תורה של ימינו. שם המקום הטבעי להחייאת מסורת מרכזי התורה הגדולים של אשכנז. תורתה של אשכנז מחזרת על אכסניה שלה, והאכסניה המקורית של מסורת אשכנז היתה בהיכלי התורה.

בעקבות בני ברק נפתח בית כנסת בקרית ספר, מרכז גדול של לומדי תורה בארץ ישראל, ובמקביל גם במרכז התורה הגדול ביותר בארצות הברית, בלייקווד, נוסד בית כנסת כמנהג אשכנז המובהק. אל הללו הצטרף לאחרונה גם בית כנסת בעיר הקודש ירושלים בשכונת רמות על פי הנחייתם של גדולי ירושלים רבי יוסף של' אלישיב שליט"א ורבי חיים פנחס שיינברג שליט"א. קבוצות נוספות מתגבשות במקומות שונים, ועוד חזון למועד בעזה"ת.

התפתחות זו קיבלה עידוד רב מזקן רבני אשכנז בדורנו, רבי יוסף צבי הלוי דינר שליט"א, ראב"ד דק"ק עדת ישראל לונדון והתאחדות קהלות החרדים

באנגליה. במלאות חמש שנים לפתיחת בית הכנסת כמנהג אשכנז בבני ברק,
שיגר למתפלליו מכתב חם:

בס"ד, יום א' לסדר "והנגלות לנו ולבנינו עד עולם" כ"ב אלול תשנ"ה

לכבוד מתפללי ביהכ"נ דק"ק "עדת ישראל" בבני ברק הי"ו.

מזמור לתודה הריעו לה' כל הארץ במלאות חמש ליסוד קהילתכם הקדושה, קהילה של בני תורה הממשיכה להחזיק במסורת העתיקה של בני אשכנז, מנהגיה נוסחיה וניגוניה, עת היא להביע שמחתנו על הקמתה ועל פריחתה לשם ולתפארת.

אשריכם שזכיתם לפתוח שער בעת נעילת שער, הוא שער השמים של תפילות שבט בני אשכנז.

קהילתכם היא מקור עידוד וחיזוק לקהילות יוצאי אשכנז בכל תפוצות ישראל ומכם יראו וכן יעשו במקומות נוספים ליסד בתי כנסיות כאלה, ומנייכו ומנהון יתקלס עלאה.

אבינו מלכנו זכור עדתך קנית קדם ותעזרם שילכו מחיל אל חיל למען יאתיו כל לעבדך ויברכו שם כבודך ויגידו באיים צדקך וישמעו רחוקים ויבואו ויתנו לך כתר מלוכה.

המצפה לישועת ה'
בימי הרחמים והסליחות
יוסף צבי הלוי דינר

כאשר חזון הקמת בתי כנסת נוספים כמנהג אשכנז על ידי בני תורה החל לקרום עור וגידים, שיגר הגרי"צ הלוי דינר מכתב לקבוצת מייסדי בית הכנסת בקרית ספר:

מוצש"ק לסדר "והיתה לו ולזרעו אחריו" כ"ה תמוז תשנ"ח

ישאו הרים שלום לאברכים החשובים שליט"א
מיסדי בית הכנסת כמנהג אשכנז בקרית ספר באה"ק.

אודה ה' בכל לבב בסוד ישרים ועדה על שזיכני לראות בהקמת עוד קהילה של בני תורה הממשיכה לשמור ולעשות ולקיים את מנהגי אשכנז אשר אבותינו ואבות אבותינו מימי קדם מסרו נפשם על קיומם וקיבלו עליהם ועל זרעם ולא יעבור שלא לשנות ממנהגם כי כולם ממקור קדוש יהלכון, וכמש"כ ביוסף אומץ סימן תקצ"א וז"ל קיבלתי כי כל מנהגי אבותינו תורה, ומה שלא ידענו [טעמו ומקורו] הוא לקוצר דעתנו ואבדת ספרים הקדומים בגזירות שעברו על ראשי קדמונינו ז"ל. וכ"כ בשו"ת חתם סופר או"ח סימן נ"א וז"ל שלא ילעג עוד על מנהגי ישראל שנעלם טעמם ממנו כי ממקור מים חיים הם נובעים.

קשה לי להעלות על הכתב את גודל שמחתי בהקמת בית מקדש מעט זה, שכן בצעירותי זכיתי בס"ד לראות את קהילות אשכנז בתפארתם, וא"א לתאר את גודל האבידה לכלל ישראל שנהיתה באובדן בימי החורבן הנורא, ואף כי נותרו לפליטה לטובה כמה קהילות יוצאי אשכנז בכמה מדינות שהתאמצו להחזיק במסורת אבותינו, ראינו לדאבונינו כי בניהם אחריהם אינם מבחינים דיים בחיץ ערכם וברום מעלתם ושוכחים הא דאיתא בגמ' ביצה ד': הזהרו במנהג אבותיכם בדיכום.

ולכן מה רבה הנחמה לראות בקיום הפסוק "אבן מאסו הבונים היתה לראש פינה", כאשר בשנים האחרונות נתבשרנו בעזהשי"ת על הקמתם של כמה קהילות קודש בארץ ישראל ובגולה, ע"י אברכים מצוינים בניהם ובני בניהם של יוצאי אשכנז שנתעוררו להתחזק ולהמשיך לנהוג את מסורת אבותם.

ויהי נועם ה' עליכם ועל בניכם וזכות רבותינו גאוני אשכנז ז"ל תעמוד לכם שיתקדש שם שמים על ידיכם ותזכו לישוב באהלה של תורה מתוך מנוחת הנפש ונזכה לנחמת ציון וירושלים בביאת גואל צדק במהרה בימינו אמן.

הכו"ח לכבוד התורה ושומריה

יוסף צבי הלוי דינר

שלמי תודה

יבואו על הברכה ידידינו ומכובדינו שבזכותם בא לעולם החיבור הזה, הנזכרים לטובה בסוף 'פתח דבר' של הכרך הראשון, וכמעשיהם בראשון כך מעשיהם בשני.

ברכת תודה עמוקה אשא לחתני היקר הרב יוסף שלמה בן מחותני הנעלה הרה"ג ר' יואל א. י. מאיר שליט"א, שסייע לי רבות בעריכת ספר זה ועמל בעומק העיון על זיקוקו.

להופעתו של הספר סייעו ראשי 'קהילת יעקב' בווינינגטון-הייטס, שהונהגה על ידי הגרי"ל ברעסלויער זצ"ל, אב"ד פוירדא. יזכו לברכת שמים.

בין המסייעים יזכר לברכה מר סידני ג' אדלר מלורנס, ניו יורק, על תרומתו לקידום הספר. טוב עין הוא יבורך.

תודה נוספת לידי"נ הרב נחמן הכהן כ"ץ שליט"א על עזרתו הבלתי נלאית בצנעה ובחביבות רבה.

רגשי הערכה והערצה עד בלי די יש בי כלפי אמי מורתי מרת חוה תחי' לבית אנסבאכר, אשר יחד עם בעלה הרב אליעזר ליפא פולק שליט"א, גידלה אותי לתורה, ובתמיכתה האוהבת איפשרה לי במשך שנים להשקיע את עצמי בנחלת הרוח של אבותיה, חכמי אשכנז. תשא ברכה מאת ה' ותזכה לכל מילי דמיטב מתוך בריות גופא ונהורא מעליא.

תודה מקרב לב אביע למו"ח הרב יואל הירשבערגער שליט"א ורעיתו חמותי מרת יענטא תחי' לבית יואלזון, שפתחו בפני את ביתם הגדול בלונדון, בית ועד לחכמים, מופת ללימוד תורה ולחיי תורה על אדני מסורת אבותיהם גאוני אשכנז. יזכו לראות בנים ובני בנים עוסקים בתורה ובמצוות כחפץ לבם הטהור.

הופעת כרך זה התעכבה הרבה מעבר למתוכנן, בשל אירועים מצערים אחדים שמנעו את יכולתי להמשיך בכתיבה רצופה. תקותי איתנה, שהכרכים הבאים יופיעו בעזרי"ת בתדירות גבוהה יותר.

הרבה מכשולים עמדו בדרכי, על הרבה משוכות נאלצתי לדלג, כדי לזכות לדבוק בתורת אבותינו, בהרבה מרורות ועגמת נפש הולעטתי מצדדים שונים במאמצי למען קיומה של המסורת שהנחילונו אבותינו מימי קדם. לא הייתי מחזיק מעמד בכל אלה אלמלא גבורתה הרוחנית של רעייתי הדגולה מרת אסתר ראנלה תחי', שעודדה אותי וחיזקה את רוחי ללא הרף, אף בימים הקודרים ביותר. שלי ושל בני אשכנז – שלה הוא.

יהי רצון שנזכה בקרוב לקיום המשאלה היוקדת אותה אנו משמיעים בסיוע אמירת פיוטי הגאולה: "בגלל אבות תושיע בנים ותביא גאולה לבני בניהם".

ב. ש. ה.

רמ"ח תיבות בקריאת שמע

רמ"ח תיבות כנגד רמ"ח אברים

קבלת עול מלכות שמים ועול מצוות, היא העבודה הנשגבה של קריאת שמע פעמיים בכל יום, בתפילת שחרית ובתפילת ערבית. על חובת קריאת הפרשיות כתב הרמב"ם: "שלשה פרשיות אלו הן: 'שמע', 'והיה אם שמוע', ו'יאמר'. ומקדימין לקרות פרשת 'שמע', מפני שיש בה יחוד השם ואהבתו ותלמודו, שהוא העיקר הגדול שהכל תלוי בו, ואחריה 'והיה אם שמוע', שיש בה צווי על (זכירת) שאר כל המצוות, ואחר כך פרשת ציצית שגם היא יש בה צווי זכירת כל המצוות".¹ שלוש פרשיות אלה, אף כי אינן כתובות בתורה במקום אחד, יש להן קשר פנימי ואחדות אמיצה. מנין תיבותיהן המשותף מגיע לכלל בנין מוצק ומושלם, כפי שנאמר בירושלמי: "רמ"ח תיבות יש בקריאת שמע... נגד רמ"ח איברים שבאדם".² גם מתוך המדרש האבוד ברובו מאתנו, 'מדרש ילמדנו',³ הביאו הראשונים מנין זה: "יש במדרש ב'ילמדנו', שרמ"ח תיבות יש בשלשה פרשיות של קריאת שמע... ועל פי מנהגם היו דורשין: שמור רמ"ח שלי ואני אשמור רמ"ח שלך".⁴ ענין זה הובא במדרש תנחומא:

אמר רבי מני: לא תהא קריית שמע קלה בעיניך, מפני שיש בה **מאתים וארבעים ושמונה תבות, כמנין אברים שבאדם**, ומהם 'ברוך שם [כבוד מלכותו לעולם ועד]'. אמר הקב"ה: "אם שמרת את שלי לקרות קריית

¹ רמב"ם, ה' קריאת שמע, פ"א ה"ב.

² לשון הירושלמי המובא בספר ראבי"ה, ח"א, סי' ל"ג.

³ עיי בדברי רא"י ורטהימר, בתי מדרשות, ירושלים תשמ"ט, ח"א, עמ' קלט. ומה שציטט בשו"ת מהרלב"ח סי' ע"ג, הוא לשון מדרש תנחומא, המכונה לעתים בשם 'ילמדנו', ואינו מדרש 'ילמדנו' הישן שאבד.

⁴ שו"ת תשב"ץ, ח"ב, סי' רל"ו; שו"ת יכין ובוועז, ח"ב, סי' ב'; הגהות מיימוניות, ה' ברכות, פ"א אות ח'. ועיי ספר המנהיג, מהד' רפאל, ירושלים תשל"ח, ח"א, עמ' סה.

שמע כתיקנה, אני אשמור את שלך". לכך דוד מקלס: "שמרני כאישון בת עין".⁵ אמר לו הקב"ה: "שמור מצותי וחיה".⁶

ההסבר הפשוט לקשר בין קריאת שמע ואיברי האדם ניתן על ידי רבי אברהם ב"ר נתן הירחי בעל 'ספר המנהיגי' (ד' תתקט"ו-תתקע"ה): "פתרון הדבר כך. שמור את רמ"ח תיבות לאומרון ולקבל עליך עול מלכות שמים ועול מצוות וציצית לזכרון תרי"ג מצות, ואשמור את איבריך".⁷ כלומר, מידה כנגד מידה, מי שעושה רצון הבורא, הבורא גומל לו בעשיית רצונו. בספר 'שערי העבודה' המיוחס לרבינו יונה מגירונדי (-ה' כ"ד) מבואר "כי עיקר יצירתו [של האדם] היא לעבודת בוראו... בקיום התורה והמצוות. והנה בתורה תרי"ג מצות, רמ"ח מצות עשה כנגד רמ"ח איברים שבאדם ושס"ה גידים שבאדם, הנה שיצירת האדם כנגד כל המצות שבתורה, להודיע כי עיקר יצירתו היתה לעבודת בוראו בקיום המצות שבתורה. וכן הוא אומר:⁸ 'ובחרת בחיים למען תחיה', בגימטריא תרי"ג, ואומר: 'שמור מצותי וחיה'. אמרו ז"ל: 'רמ"ח תיבות יש בקריאת שמע... אמר הקב"ה, שמור רמ"ח שלי, כלומר קריאת שמע שיש בה קבלת עול מלכות שמים והייחוד וקבלת המצות, ואני אשמור רמ"ח איברים שבך'. הנה שהעבד ישכיל וידע את בוראו מיצירת עצמו, ויבין שעיקר יצירת האדם ליראה אותו ולעבוד אותו בקיום התורה והמצות".⁹

במדרש תנחומא הובא משל שנועד להסביר את הזיקה של אמירת רמ"ח התיבות בקריאת שמע לשמירת רמ"ח אברי האדם: "אמר רבי שמעון בר חלפתא: משל למה הדבר דומה? לאדם שהוא בגליל ויש לו כרם ביהודה, ואדם אחר שהוא ביהודה ויש לו כרם בגליל. אותו שבגליל הולך ליהודה לעדר את כרמו, וזה שביהודה הולך לגליל לעדר את כרמו. עמדו זה עם זה. אמר זה לזה: 'עד שאתה בא למקומי, שמור את שלי בתחומך, ואני אשמור את שלך בתחומי!'. כך אמר דוד: 'שמרני כאישון בת עין'. אמר לו הקב"ה: 'שמור מצותי וחיה'. וכך אמר הקב"ה לישראל: 'שמרו מצות קרית שמע ערבית ושחרית, ואני משמר אתכם!', שנאמר:¹⁰ 'ה' ישמרך מכל רע ישמור את נפשך".¹¹

כדרכו העמיק רבי יהודה ליווא ב"ר בצלאל המהר"ל מפראג (-שס"ט), בהבנת משמעות משל המדרש:

5 תהלים יז, ח.

6 משלי ד, ד; שם ז, ב.

7 ספר המנהיגי, ס"י ל"ג, מהד' רפאל, ירושלים תשל"ח, ח"א, עמ' סו.

8 דברים ל, יט.

9 שערי העבודה, ס"י כ'.

10 תהלים קכח, ח.

11 מדרש תנחומא, פ' קדושים, ס"י ו'.

יש לשאול, דמה ענין המשל אצל הנמשל? כי אלו דברים שייכים רק באדם, אשר האחד יאמר לחבירו: "שמור לי את הכרם שלי, שהוא בתחומך, ואני אשמור כרמך שהוא בתחומי"?

ונראה לומר, כי רצה לומר כי האדם אין לו שמירה לנפשו, רק השם יתברך הוא שומרו לנפשו. וזה, כי יש לאדם יותר פגעים משאר נמצאים מכמה דברים, בשביל הנשמה העליונה אשר יש לאדם. שלא היה ראוי לפי הטבע ולפי המדריגה, שיהיה לאדם אשר הוא מן התחתונים נשמה עליונה מן השמים, ולפיכך יש לו מקטרגים יותר, כאשר יש לאחד דבר שאין ראוי לו... ולפיכך צריך האדם שישמור אותו הקב"ה מן המקטרגים. ולפיכך דוד אמר: "שמרני כאישון בת עין", והשיב לו הקב"ה: "שמור מצותי וחייה". כי מאחר שאין לך שמירה בעצמך, רק מן השם יתברך, יש לך לשמור מצותי. כי כאשר האדם שומר המצות שהם מן השם יתברך, ומקבל אותם האדם שהוא בתחתונים, גם השם יתברך מקבל הנשמה שהיא עולה למעלה מן התחתונים ושומר אותו, ודבר זה כנגד זה עד שהוא בשוה...

ועוד יש לך להבין, כי מדמה התורה שנתן השם יתברך לאדם, לכרם שנעבד. וזה, כי אין לאדם שמירה רק אם האדם מכניס עצמו לרשות הקב"ה, שהוא יתברך אדון לו על ידי שהוא עובד אליו, ואז האדם נקרא עבד אל השם יתברך. וכאשר העבד הוא עבד לאדון, אז האדם נכנס תחת ממשלו, והאדון מגין עליו שלא ישלטו אחרים בו... ולכך מדמה זה לכרם, מפני שהכרם צריך לעבוד אותו ביותר מכל, וכן האדם צריך לעבודה, שבשביל כך הוא עבד אל השם יתברך, ואז השם יתברך אדון לו...

ולכך יש בקריאת שמע רמ"ח תיבות כנגד רמ"ח איבריו, שבזה מקבל האדם מלכותו לגמרי עליו, כאשר יש בקבלת מלכותו יתברך רמ"ח תיבות נגד איבריו של אדם... וכנגד זה הם רמ"ח מצות עשה, כי על ידי מצות עשה שהם על ידי מעשה נקרא האדם עבד לבוראו, רק מפני שאי אפשר שהאדם יעשה כל יום רמ"ח מצות עשה, ולכך נתן השם יתברך לאדם מצות קריאת שמע שהוא קבלת מלכות שמים, **שבזה שמקבל האדם עליו מלכות שמים, בשביל זה האדם לגמרי תחת ממשלת השם יתברך בכל איבריו, ובזה השם יתברך אדון עליו ושומר אותו מכל רע.** ולכך מדמה דבר זה לכרם.¹²

¹² מהר"ל מפראג, נתיבות עולם, נתיב התורה, פרק ט"ז.

רמ"ח התיבות להגנת הגוף והנפש

קריאת שמע מהוה הגנה רוחנית בפני כוחות הרע והרשע הבאים להזיק לאדם ולהחטיאו, כדברי רבי יהודה ב"ר יקר (-ד' תתק"ע-), רבו של הרמב"ן: "שמר רמ"ח תיבות כנגד רמ"ח אברים, לשמירה מפני המזיקין".¹³ הסביר רבינו יונה מגירונדי (-ה' כ"ד) כי תקנת חז"ל לקרוא שמע על המיטה נעשתה לשם שמירה: "בא מבית התפלה והגיע זמן השכיבה, יקרא קריאת שמע כולו, שיש בו רמ"ח תיבות להרחיק כל מזיק מרמ"ח אברים שבו".¹⁴ והסביר רבי יחיא ב"ר יוסף צאלח מהרי"ץ (-תק"ס-) עד כמה חשוב הוא "להשלים איבריו, ומי שהוא חסר מהם הרי הוא פגום בגופו, ואין ברכה שורה על דבר פגום".¹⁵

בדברי רבותינו אלה מדובר על רמ"ח תיבות בקריאת שמע כנגד רמ"ח אברי הגוף. יש גם בחינה של רמ"ח אברי הנפש באדם, עליה הצביע רבי ששון שנדוך בעל 'מזמור לאסף' (-תק"ץ): "הרמ"ח תיבות שבקריאת שמע... הם כנגד רמ"ח איבריו, דהיינו איברי הנפש, ואם יקראם בכוונה שלימה אז מתקן איברי הנפש שלו אשר פגם בהם כמה מיני חטאות ואשמות, ואם יחסר מהם – הרי חסר בנשמתו איזה אבר שלא נתקן כראוי. ואם אבר אחד מאיברי גופו יכאב עליו – כמה מפסיד ממון רב וטורח, ומשליך כל עסקיו לתקן האבר ההוא הכלה והנפסד! ולמה לא יצטער על איברי נפשו העקרים החיים הנצחיים? ועוד שתקונם בדבר קל, בפה וכוונת הלב, ואיך לא יחוש לתקנם להוציא הדברים מפיו כמי שמונה מרגליות ואבנים טובות שנוהר בהם למנותם היטב, שמא יפסיד אחד מהם?".¹⁶

רבי יהודה החסיד בעל 'ספר חסידים' (-ד' תתקע"ז) חשף בפנינו משהו מפנימיות הדברים: "בקריאת שמע יש רמ"ח תיבות... כנגד רמ"ח אברים שבאדם. ויעון' במלוי אותיות: עיין ו'יו נו"ן, עולה בגמטריא רמ"ח, והעון עולה ברמ"ח אברים שבאדם, כמו שנאמר: ¹⁷ 'ותהי עונותם על עצמותם'. ובמלכות שמים כתיב: ¹⁸ 'כל עצמותי תאמרנה ה' מי כמוך', לומר שכל הקורא את שמע בכוונה ניצול מן העון".¹⁹

בתורת הקבלה הצביעו על תהליך השמירה המתרחש בעת שינת האדם. "רמ"ח תיבין יש בקריאת שמע נגד איברי אדם, וכשישן ומסתלק נשמתו נכנסין ברמ"ח איברין רמ"ח איברי הקליפה, אפילו יעשה כמה מצות אין הטומאה

¹³ פירוש התפלות והברכות לרבנו יהודה ב"ר יקר, ירושלים תשכ"ח, ח"א, עמ' ל.

¹⁴ רבינו יונה, ספר היראה, ענין ערבית.

¹⁵ תכלאל, עץ חיים, ירושלים תרנ"ד, ח"א, דף לה ע"א.

¹⁶ ר"ש מבגדאד, מזמור לאסף, ליוורנו תרכ"ד, דף נב ע"ב.

¹⁷ יחזקאל לב, כו.

¹⁸ תהלים לה, י.

¹⁹ טעמי רבי יהודה החסיד, מובא בשבלי הלקט, סי' ט"ו.

יוצאת מרמ"ח איבריו עד שקורא קריאת שמע, ובכל תיבה שקורא מפנה הטומאה".²⁰

אין בכך סתירה לדברי החכמים שהצביעו על השמירה של אברי הגוף הבאה מכח אמירת רמ"ח תיבות של קריאת שמע,²¹ תיפקודו של גוף שלם הוא תוצאה של עבודת הרוח של האדם, כדבריו הבאים של רבי אליהו מונק בעל 'עולם התפילות' (תר"ס-תש"ס):

חוקי המוסר של התורה מגינים לא רק על טוהר הנשמה, אלא גם על בריאות הגוף. האדם החי הוא ישות שלימה שאינה ניתנת לחלוקה; אין בנמצא חיי גוף מנותקים מכחות רוחניים; אף אין בנמצא בעולמנו חיי נפש ללא קיום גופני. רבים עד אין מספר הם יחסי הגומלין בין גוף ונשמה. ודוקא כאן טמונה גדולתה המופלאה של היהדות, שקדושת הנשמה, שהיא מטרתן המוצהרת של מצוות התורה, מביאה לידי אושר הבריאות. מי שמקדש את חייו, מעניק לו בו-זמנית את החוזק הגופני וחוסנו, ורמ"ח התיבות של מוסר התורה יוצרים בעת ובעונה אחת חומת מגן סביב רמ"ח האברים שלנו (ראה פירוטם במשנה אהלות א, ח). הלא אין תרופה נעלה מהיות טוב, אין נקיות אמתית יותר מתורת מוסר, אין רופא כאלקינו. תורה היא מאקרוביטיקה אמתית. על היסודות הללו של השקפת העולם היהודית מצביעים בצנעה רמ"ח התיבות של 'שמע'.²²

לכל תיבה יש אבר כנגדה

במנין התיבות של קריאת שמע, רמ"ח, כמנין אברי האדם, יש חשבונות עמוקים מני ים, ואת חלקם גילונו חז"ל. כפי שנאמר במדרש תנחומא, בקריאת שמע יש מנין תיבות כמנין אברים שיש כנגדה בגוף האדם. המשנה מונה את חלוקתם של רמ"ח האברים: "מאתים וארבעים ושמונה אברים באדם: שלשים בפיסת הרגל, ששה בכל אצבע, עשרה בקורסל, שנים בשוק, חמשה בארכובה, אחד בירך, שלשה בקטלית, אחד עשרה צלעות, שלשים בפיסת היד, ששה בכל אצבע, שנים בקנה,

²⁰ ראייא קדיש, מאורי ציון, ירושלים תרע"א, דף מז ע"א, על פי זו"ח פ' אחרי ועוד ספרי קבלה.

²¹ עיי טעמי מצות לר"מ רקאנטי, סי' קע"ז.

²² Rabbiner Dr. Elie Munk, Die Welt der Gebete, Frankfurt a. M. 1935, p. 141

התרגום העברי של ספר זה 'עולם התפילות', ירושלים תשל"ד, עמ' קכ, משובש ביותר, ויש בו הוספות של בורות, וחבל שהן נזקפות על שמו הטוב של המחבר. למשל, המתרגם שם בפי המחבר את המשפט הבא: "רמז על הקשר האינטגרלי ההדדי שבין מצבו הפיסי ובין מצבו הפסיכי של האדם, על פי מאמר חז"ל: 'נפש בריאה בגוף בריא'". אין מאמר חז"ל כזה, והפתגם במקורו הוא יוני קדום.

ושנים במרפק, אחד בזרוע, וארבעה בכתף. מאה ואחד מזה ומאה ואחד מזה. ושמנה עשר חוליות בשדרה, תשעה בראש, שמנה בצואר, ששה במפתח של לב, וחמשה בנקביו".²³

בזוהר חדש מדובר על הקשר בין כל תיבה של קריאת שמע בפני עצמה אל האבר המיוחד שכנגדה: "פתח רבי יהודה ואמר: 'רפאות תהי לשרך [ושקוי לעצמותיך]',"²⁴ התורה הוא רפואה לאדם, לגוף ולעצמות, בעולם הזה ובעולם הבא... דאמר רבי נהוראי: בקריאת שמע יש רמ"ח תיבות כמנין רמ"ח אברים של אדם, והקורא קריאת שמע כתיקונה, **כל אבר ואבר נוטל תיבה אחת לעצמו ומתרפא בו, ודא איהו רפאות תהי לשרך**".²⁵

מכלל הן אתה שומע לאו, שאם אין אדם קורא קריאת שמע, נגרם נזק לאבריו. גם צד זה מבואר בזוהר חדש: "אית בקריאת שמע [תריין יחידין] עילאין יתעבידו כלהו רמ"ח כחושבן רמ"ח אברים, וכל אינש דיקרי קריאת שמע כדקא יאות, כל תיבה ותיבה, משפיע בכל אבר ואבר דיליה, ואי אינש לא יקרא קריאת שמע ביממא ובלייליא, כל אבר ואבר דיליה יתמלי מן רוח רעה ומכל מלין ומרעין בישין דעלמא".²⁶

יש איפוא קשר טמיר אך ישיר בין גוף האדם ושלמותו לבין קריאת שמע בשלימות. רבי דוד ן' זמרה הרדב"ז (ר"י-ט-ש"ג) הביא את דעת הקדמונים, "דאמרינן, דיש בה רמ"ח תיבות כמנין אברים של אדם, וכל אבר ואבר לוקח מלה אחת ומתרפא בה".²⁷ בענין זה ציטט הרדב"ז מתוך כתב יד ספרו של רבי משה די-ליאון (ה' י-ס"ה) 'שקל הקדש':²⁸ "תמצא כי **סוד כל קריאת שמע הוא בנין האדם**, והוא סוד רמ"ח אברים שבאדם, ועל כן תמצא בכל הפרשיות כולם סוד רמ"ח תיבות, להיות בנין האדם שלם בכל תיקונו ובכל ענייניו".²⁹

בכתב יד אחר של ר"מ די ליאון נאמר עוד: "וראיתי העניין מדברי רז"ל בסתרי התורה, והחכמים שנשאו ונתנו בזה ותקנו סוד סתרי התיבות, כל תיבה ותיבה אי זהו אבר הנוטל תיבה פלונית, **כל אבר ואבר נוטל תיבה הראויה לו על**

²³ אהלות פ"א מ"ח.

²⁴ משלי ג, ח.

²⁵ זוהר חדש, רות, על הפסוק 'וילך איש', דף צה ע"א.

²⁶ זוהר חדש, אחרי, דף מח ע"א.

²⁷ שו"ת רדב"ז, ח"ג, סי' תמ"ו.

²⁸ לפי ר"י א-בן-יעקב, אוצר הספרים, ווילנא תר"ם, עמ' 610, מס' 1251, הרדב"ז במקום זה הוא המקור היחיד המזכיר את קיומו של הספר הזה, ואין הוא ספרו של ר"מ די ליאון. למעשה מדובר בספר 'שקל הקדש' של ר"מ די ליאון שנדפס אחר זמנו של בן-יעקב בלונדון תרע"א, והקטע שלפנינו מופיע בו בעמ' 107.

²⁹ שו"ת רדב"ז, ח"ד, סי' נ"ה.

עניין ידוע, וטעם גדול להבנות מהם הגוף, והוא סוד חכמה גדולה נפלאה ועמוקה לאין חקר".³⁰

רבי משה ן' מכיר בעל 'סדר היום' (ש"ס) חידד את השפעת חסרון תיבה על האיבר שכנגדה, שעשוי להיות בעל השלכות חמורות על שלימות הגוף כולו: "באומרו אלו רמ"ח תיבות משעבד כל רמ"ח אבריו לעבודת אלקינו, וכל אחד יש לו חלק כל אותו היום בעבודה, וכשחסר מהם ולא השלים המנין, נראה כבעל מום, ולא זכו כל אבריו להשלים העבודה".³¹ יותר מזה, הדגיש רבי יחיאל מיכל סג"ל עפשטיין אשכנזי בעל 'קיצור שלי"ה' (-תס"ז): "הקורא קריאת שמע כתיקונה יכול לתקן את כל אברי גופו, שהרי יש לאדם רמ"ח אברים, ובקריאת שמע יש רמ"ה תיבות בלבד, וחסרות שלש תיבות, לפיכך חסרים גם שלשה אברים שאין תיבות כנגדן, ואין יודע אילו אברים הם, אפשר שהראש והלב הם משלש האברים, ואז האדם מת חס ושלום, על כן תיקנו חכמים להשלים שלוש תיבות".³²

כעין זה כתב רבי משה כהנא בעל 'דרך משה' (-ת"ן-): "כל התיבות שבקריאת שמע הם רמ"ה תיבות, ולכן [כשמשלים ג' תיבות]... אז יהיו איבריו שלימים וחיים וקיימים, מפני שכל תיבה מקריאת שמע מחזיק אבר, אבל מי שאינו [משלים]... אזי הוא חסר ג' איברים בכל פעם, ולבסוף הוא נשאר בלתי איברים".³³ כאשר נשאל, שלעתים אנו רואים אדם שאינו מקפיד על השלמת ג' התיבות, ואף על פי כן "איבריו שלימים וקיימים", השיב במשל:

דרך הטבע, יצליח הרופא, כי הרפואות באים לחולה על ידי הרופאים והסמים, כאשר איתא בגמרא, על ידי סם פלוני ועל ידי רופא פלוני נגזר,³⁴ וכאשר בא הרופא אצלו וכתב לו ה'רצעפטי' בלשון 'לטיין', אף שהוא אינו מבין, והרופא מדקדק עמו וצוה לו אכול רפואה פלונית בכל בוקר וערב וסם פלוני כמו חודה של סכין, ומשקה ג' או ד' טיפין בכל יום, ובודאי לא תשאל לרופא על כל דבר: "למה אעשה כך ולא באופן אחר, לאכול הרפואות בפעם אחת ואז אהיה בריא בפעם אחד?". זה בודאי אינו, רק תהיה בוטח בחסדי השם ברוך הוא, והרפואה יבא לך אם לא תשנה מדברי הרופא. וגם אם יאמר לך הרופא: "שכוב בחדר מיוחד, שתשכב במנוחה

³⁰ כתבי ר"מ די ליאון, כתב יד אוקספורד 1947. קטע זה נדפס על ידי י"מ תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ב, עמ' 296.

³¹ סדר היום, מהד' ירושלים תשל"ח, עמ' לב.

³² סדר תפלה מאת מוהר"ר מיכל בהר"ר אברהם עפשטיין סג"ל, קארלסרוא תקס"ה, דף יט ע"א. ועי' קב הישר, פרק ס'.

³³ ר"מ כהנא, דרך משה, מהד' מכון חת"ס, ירושלים תשמ"ג (הופיע יחד עם 'ספר הגן'), עמ' עא.

³⁴ ירושלמי כתובות פ"ג ה"ב.

מאנשי ביתך ומדבריהם, שלא יזיק לראשך, וראשך צריך להיות מכוסה מאוד לזיעה", בודאי תהיה ציית להרופא ואף שאתה אינך מבין ברפואה, והסמים וה'רצעפט' שלו תהיה לך תועלת גדול, כי הרופא מבין כל זאת. וכמו שיש לאדם איברים גשמיים וצריך רפואה לגוף, כך יש לאדם איברים רוחניים, והנשמה היא חולה מעבירות, וצריך רפואה לאיברי הנשמה... וכשם שיש רפואה לגוף אם הגוף ח"ו חולה והולך לרופא, והרופא כותב לו רפואות וצריך האדם לעשות כמו שאמר הרופא אף שאין אנחנו מבינים רפואות וסגולות הסמים ותועלתם, רק סומכים עצמינו על הרופא שהשם ברוך הוא ישלח רפואה על ידו, כך הרפואה לאיברי הנשמה שהיא חולה מעבירות, הרפואה לנשמה – מצוות שאדם עושה, אם עושה אותה מצוה כתיקונה על פי דת ודין... ואף שהוא אינו מבין כל תיבה, הרופאים, המה אנשי כנסת הגדולה הם הבינו על בוריו סדר התפלה, כי כל אות ותיבה יש לו סודות מיוחדים ורמזים.³⁵

עבודה גדולה זו של אברים הנוטלים את חיותם מתיבות קריאת שמע, מצריכה כונה יתרה, מאמץ גדול וריכוז רב. רבי אשר ב"ר שאול מלוניל בעל 'ספר המנהגות' (ד' תתק"ן-): "רמ"ח תיבות שבקריאת שמע שהן כנגד רמ"ח אברים שבאדם, אם ישמור אדם אלו רמ"ח תיבות **לאמרן בכונה**, אף כן ישמור הקב"ה אברים שבאדם שהם רמ"ח".³⁶ בעלי הסוד מבית מדרשם של בעלי התוספות הורו: 'ה' אחד – מאריכין ב'אחד' כדי **להרגיש** בכל רמ"ח אבריו, בקריאת שמע רמ"ח תיבות כנגדן, לכן צריך ביותר להפריד בין הדבקים, לדקדק שלא לחסר אות אחת".³⁷ לדברי רבי אלעזר מוורמיישא בעל ה'רוקח' (ד' תתק"ך-תתקצ"ז) מחמת כן "בכל איברים **ירגיש** כשיאמר 'ה' אחד".³⁸ ו"לכך סמך אהבה לקריאת שמע, שיש לאהוב הקדוש ברוך הוא בכל רמ"ח אבריו, דכתיב:³⁹ 'כל עצמותי תאמרנה ה' מי כמוך'.⁴⁰ חסידי אשכנז כתבו בדרך זו כי "עד סוף קריאת שמע רמ"ח תיבות, כנגד רמ"ח אברים שבאדם, לפיכך צריך ליחד השם ב"ה בכל

³⁵ ר"מ כהנא, דרך משה, מהד' מכון חת"ס, ירושלים תשמ"ג (הופיע יחד עם 'ספר הגן'), עמ' עד-עה.

³⁶ ספר המנהגות לר' אשר ב"ר שאול מלוניל, ירושלים תרצ"ה, עמ' 13.

³⁷ ר' יצחק ב"ר יהודה הלוי, פענח רזא, פי' ואתחנן; פירושי סידור התפילה לרוקח, ירושלים תשנ"ב, ח"ב, עמ' רפב.

³⁸ פירושי סידור התפילה לרוקח, ח"א, עמ' רצז; ערגת הבשם, לר' אברהם בר' עזריאל, ירושלים תרצ"ט, עמ' 235.

³⁹ תהלים לה, י.

⁴⁰ פירושי סידור התפילה לרוקח, ח"ב, עמ' תנא.

איבריו, שנאמר 'כל עצמותי תאמרנה', ויקרא קריאת שמע בכוונה".⁴¹ וכן כתב רבי אברהם ב"ר יצחק אב"ד מנרבונא בעל 'ספר האשכול' (ד' תתק"ט): "בקריאת שמע תכוון שיש בה י"ח אזכרות כנגד י"ח חוליות שבשדרה,⁴² ורמ"ח תיבות כנגד רמ"ח איברים שבאדם, לקיים מה שנאמר: 'כל עצמותי תאמרנה ה'', ואל תהי דבר זה קל בעיניך".⁴³

חסידי אשכנז, כדרכם בקודש לחשב את מספר תיבות התפילות ולחשוף את משמעותן ורמזיהן העמוקים, הוסיפו את הפרטים הבאים:

אמר הקב"ה: אם תשמור את שלי, היינו רמ"ח תיבות שבקריאת שמע, אני אשמור את שלך. כלומר, רמ"ח איברים שבך אשמור מח'ר'ם', כי ר'מ'ח' הוא ח'ר'ם'. וכן הוא אומר:⁴⁴ "כי נר מצוה ותורה אור". ואומר:⁴⁵ "נר אלקים נשמת אדם", כלומר, שמור את שלי ואני את שלך. ר'מ'ח' הוא ח'ר'ם', וסימן:⁴⁶ "ברוגז ר'ח'ם' תזכור".⁴⁷ טעם אחר, מי שקורא את קריאת שמע בעונתה, שבה רמ"ח תיבות, כאלו קיים רמ"ח מצות עשה. ובשחר אומר רמ"ח שמות ה', כלומר נודה להקדוש בכל אבר ואבר. מיספר הכבוד.⁴⁸ רמ"ח פעמים בשנה קורין בתורה⁴⁹ כשימים טובים אחדים,⁵⁰ וזהו: "וזאת תורת האדם",⁵¹ לומר קריאת התורה נגד רמ"ח איברים שבאדם. עוד, למה רמ"ח איברים באדם? שישים בלבו, הלא "כחמר עשיתני",⁵² "כחמר ביד היוצרי".⁵³

41 הערות על התפילה מבימ"ד ר"י החסיד ובעל הרוקח, בתוך: שיח תפלה – לזכרו של בן עליה הבה"ח חיים שמואל טשזנר ז"ל, ירושלים תשנ"ט, עמ' ק"ז.

42 ברכות כח ע"ב.

43 ספר האשכול, עם נחל אשכול, האלברשטאט תרכ"ח, ח"א, עמ' 9; ספר האשכול, מהד' אלבעק, ח"א, ירושלים תרצ"ה, עמ' 13; ארחות חיים לר"א מלוניל, דין קדושה מיושב, סעיף ד'.

44 משלי ו, כג.

45 משלי כ, כז.

46 חבקוק ג, ב.

47 הוה ר"א סבע, צרור המור, במדבר ה, יט; שם כה, יא; דברים יג, יח; שם לב, כב.

48 'ספר הכבוד' הוא חיבור של רבי יהודה החסיד שאבד מאתנו, ומובאות ממנו יש בספר חסידים. ע"י ר"י פריימאן, מבוא לספר חסידים, פרנקפורט תרפ"ד, עמ' טז.

49 הוה ספר מהרי"ל, מהד' מכון ירושלים, ירושלים תשמ"ט, עמ' תמט, שינויי נוסחאות, אות א' ס"ק ד': "שמעתי משום כמנין איברים של אדם כך כמה פעמים מוציאין ספר תורה בשנה, והיינו רמ"ח פעמים, צא וחשוב ותמצא כן".

50 בלא יום טוב שני של גלויות.

51 שמואל-ב ז, יט.

52 איוב י, ט.

עון' במילוי רמ"ח, כי רמ"ח איברים נידונין על עון.⁵⁴
 "מאור עינים ישמח לב שמועה טובה תדשן עצם",⁵⁵ סופי תיבות: רמ"ח;
 רמ"ח איברים יגילו.⁵⁶

עוד הסבירו חסידי אשכנז: "מצוות עשה עולין רמ"ח כנגד רמ"ח אברים שבאדם, וסימן לעשה: 'מחר אעשה',⁵⁷ ועל מצוות לא תעשה העולין שס"ה כנגד ימות החמה, אין בהן לעשותשום דבר רק לשומען ולהיזהר מהם לעולם".⁵⁸
 בתורת האריז"ל נזכרת בחינה נוספת של רמ"ח התיבות, כנגד זעיר אנפין של עשר הספירות. "שטעם סוד הרמ"ח תיבין בקריאת שמע, שעתה בקריאת שמע נגדל זעיר אנפין, ונעשים לו רמ"ח אברים שלמים".⁵⁹

אשה ומנין אבריה

מעיקר הדין פטורה האשה מקריאת שמע, מפני שהקריאה היא מצות עשה שהזמן גרמא,⁶⁰ ומשנה מפורשת היא: "נשים ועבדים וקטנים פטורין מקריאת שמע".⁶¹
 בכל זאת נפסק בשולחן ערוך כי "נכון הוא ללמדם, שיקבלו עליהן עול מלכות שמים".⁶²

שלא כמו האיש שמנין אבריו הוא רמ"ח, יש לה לאשה אברים נוספים. לפי דברי הרמב"ם אמרו חכמים: "מאתים שמונה וארבעים איברים יש באיש, כל אחד ואחד מהן בשר וגידים ועצם, ואין השינים מן המניין; ובאשה מאתים ואחד וחמשים. כל אבר מהן שפירש כברייתו, בין מן החי בין מן המת, מטמא במגע ובמשא ובאהל, חוץ משלשה איברים יתירות שבאשה, שאינן מטמאין באהל".⁶³

⁵³ ירמיהו יח, ו.

⁵⁴ ראה לעיל בדברי רבי יהודה החסיד.

⁵⁵ משלי טו, ל.

⁵⁶ ערוגת הבשם, לר' אברהם בר' עזריאל, ח"א, ירושלים תרצ"ט, עמ' 235.

⁵⁷ אסתר ה, ח.

⁵⁸ הערות על התפילה מבימ"ד ר"י החסיד ובעל הרוקח, בתוך: שיח תפלה – לזכרו של בן עליה הבה"ח חיים שמואל טשזנר ז"ל, ירושלים תשנ"ט, עמ' קיט.

⁵⁹ שער הכוונות, ענין כונת קריאת שמע, דרוש ח', ירושלים תרס"ב, דף כו ע"ב; פרי עץ חיים, שער הקריאת שמע, פרק כ"ה. ועי' שו"ת מנחת אלעזר, ח"ב, סי' כ"ח.

⁶⁰ תשובת רב נטרונאי גאון, ספר האשכול, עם נחל אשכול, ח"א, האלברשטאדט תרכ"ח, עמ' 14-13.

⁶¹ ברכות כ ע"א.

⁶² שו"ע או"ח סי' ע' סעיף א'.

⁶³ רמב"ם, ה' טומאת מת, פ"ב ה"ז.

מקור מנין אבריה של אשה הוא במאמרו של רב יהודה בשם שמואל: "מעשה בתלמידיו של ר' ישמעאל ששלקו זונה אחת שנתחייבה שריפה למלך, בדקו ומצאו בה מאתים וחמשים ושנים, אמר להם: שמא באשה בדקתם, שהוסיף לה הכתוב שני צירים ושני דלתות".⁶⁴ מנין אבריה של אשה לפי שמואל הוא רנ"ב, ואילו הרמב"ם, על סמך דעות אחרות בגמרא, מנה לאשה רנ"א אברים.⁶⁵ המנין המדויק של אברי האשה אינו משנה לגבי השאלה שמתעוררת בקשר לתיבות של קריאת שמע: היות ורמ"ח אינו מנין אבריה של האשה, לכאורה אין היא בכלל ענין זה של השלמת רמ"ח תיבות בקריאת שמע. ראייה להנחה זו ניתן להביא מדברי רבי אברהם מדורניקא [=תורנינגן] בן הקדוש רבי גמליאל בן פדצהור⁶⁶ לענין נר של יום הכפורים: "להכי לוקחים אנשים ונערים נרות ולא הנשים, משום דנר שקול נגד איבריו של אדם לכפר עליהם. והם רמ"ח איברים ורוח ונשמה הרי ר"ן כמנין נר, ר"ל שירחם המקום על כולן. אבל הנשים יש להן איברים יתרות כגון דלת ומפתח, לפיכך נשים אין נוהגות בנרות הללו".⁶⁷

לאור חשיבות ענין רמ"ח התיבות לשלימות האדם, צפה ועלתה השאלה, אם אשה צריכה להשלים רמ"ח תיבות בקריאת שמע כאשר מספר אבריה גדול יותר? או שמא היות ואותן "הרמ"ח תיבין נגד אבריו של אדם, ואשה יש לה רנ"ב אברים, וכמו שכתב ה'מגן אברהם' בסימן תר"י ס"ק ג',⁶⁸ באשה שאין לה לעשות נר יום הכפורים, מחמת שאין המספר שייך באיברין דילה, שהם רנ"ב⁶⁹ – אין לאשה שייכות להשלמת רמ"ח תיבות?

על כך השיב רבי חיים אלעזר שפירא ממונקאטש בעל 'מנחת אלעזר' (תרל"ב-תרצ"ז), שרמ"ח האיברים שכנגדם מונים רמ"ח תיבות בקריאת שמע, לפי תורת הסוד הם של הקומה העליונה, "ומעתה שפיר נכון דגם אשה אם אומרת קריאת שמע, אף שאינה מחוייבת ומביאה עצמה לידי חיוב, על כל פנים בעל כרחיה עושה לכונה ההיא של הזוהר ותיקונים, לתקן הרמ"ח אברים למעלה של הזעיר אנפין, שהוא דבר בחינת רמ"ח אברים כביכול, ושפיר גם אשה צריכה... ואין חילוק כללי".⁷⁰

⁶⁴ בכורות מה ע"א.

⁶⁵ עיי' כסף משנה על הרמב"ם שם.

⁶⁶ רבי אברהם דורניקא היה חמיו של מהרי"ל ושימש כרב במגנצא יחד עם אביו של מהרי"ל רבי משה ב"ר יקותיאל הלוי מולין. עיי' שו"ת מהרי"ל, מהד' ר"י סך, מכון ירושלים, ירושלים תשמ"מ, סי' ר"ה הע' 12; י"י יובל, חכמים בדורם, ירושלים תשמ"ט, עמ' 82-84.

⁶⁷ ספר מהרי"ל, מהד' מכון ירושלים, ירושלים תשמ"ט, עמ' שכב.

⁶⁸ שהביא את הדברים הנ"ל בספר מהרי"ל.

⁶⁹ שו"ת מנחת אלעזר, ח"ב, סי' כ"ח. והובאו דבריו בשו"ת משיב הלכה (לוריא), ח"א, סי' רע"ג.

⁷⁰ מנחת אלעזר, שם.

לאותה מסקנה נטה רבי יצחק ווייס מווערבוי בעל 'שיח יצחקי' (תרל"ג-תש"ב), ומנימוקים שבתורת הנגלה: "מסתימת לשון רמ"א: ⁷¹ 'כל יחיד', משמע דלא פלוג, ואף אשה תאמר. ו'ב'רוקח' ס"י רל"ה כותב, שאסתר אמרה מזמור כ"ב על אילת השחר, לפי שיש בו רמ"ח תיבות, על שם 'אספר כל עצמותי', ⁷² יעויין שם. ואפשר כיון דעיקר גם באשה רמ"ח אבריה, כנראה ברמב"ם, ⁷³ וגם כשיש אשה חולנית ח"ו אומרים ב'מי שבירך': 'לרמ"ח אבריה', אפשר דגם לאשה טוב להשלים רמ"ח תיבות. וצריך עיון בזה". ⁷⁴ כלומר 'בכלל מאתיים מנה', היות ויש לאשה רמ"ח אברים בתוספת שלושה או ארבעה אברים, אין זה גורע מהצורך שלה להשלים את מנין האברים שלה המשותף לה עם האיש. ואכן אותם אברים יתרים שבאשה אינם מטמאים באהל, והם אינם עולים בעיקר מנין אבריה, כמאמרו של רב על אבריה הנוספים של האשה: "כולן אין מטמאין באהל, שנאמר: ⁷⁵ 'זאת התורה אדם כי ימות באהל', **דבר השוה לכל אדם**". ⁷⁶

חיזוק למסקנה זו ניתן למצוא בחשבון התיבות שעשה רבי יהודה ב"ר יקר (ד' תתק"ע-), רבו של הרמב"ן. לפי הצעה אחת שלו, חשבון התיבות של קריאת שמע בלא שתי התוספות שאינן מגוף פרשיות קריאת שמע, 'א-ל מלך נאמן' ו'ברוך שם כבודו מלכותו לעולם ועד', מגיע למנין רל"ט תיבות בלבד. כיצד איפוא אנו משלימים לרמ"ח תיבות בלעדי התוספות הללו? אומר ר"י ב"ר יקר: "יש לפרש, לפי שיש בקריאת שמע י"א ה' הויה, ונקראים באדנות, לפיכך נחשב ע"ש לשתי תיבות, והווי ה'ט' להשלים החשבון. ונתנו עוד שנים כנגד שנים צירים שיש באשה... ואף על פי שיש לו עוד ב' דלתות, אין לרמוז, דפשיטא דאין צירים בלא דלתות". ⁷⁷ כלומר, אותם י"א שמות הויה נחשבות בתור כ"ב תיבות, בגלל שיש בהן גם הויה וגם אדנות, לפי זה יש להוסיף על מנין תיבות רל"ט עוד י"א תיבות, סך הכל ר"ן תיבות. היות ולזכר יש רק רמ"ח איברים, מכוונות שתי התיבות הנוספות לתוספת האיברים של האשה. יש לאשה אמנם ארבעה איברים יתירים, שני צירים ושני דלתות, אך שני הצירים אינם נלקחים כאן בחשבון, היות והם חלק בלתי נפרד משתי הדלתות, ולכן מנויים עמהם כאבר מאוחד. לפי דברים אלה של ר"י ב"ר יקר, כל אדם באמרו קריאת שמע משלים מנין של ר"ן תיבות לפי מנין אבריה של האשה. מכאן עולה שהאשה ודאי שותפה היא למנין התיבות, ומנקודת המבט של מנין התיבות שראוי לה לומר קריאת שמע.

⁷¹ רמ"א או"ח ס"י ס"א סעיף ג'.

⁷² תהלים כב, יח.

⁷³ רמב"ם, ה' טומאת מת, פ"ב ה"ז.

⁷⁴ שו"ת שיח יצחק, ס"י כ"ט.

⁷⁵ במדבר יט, יד.

⁷⁶ בכורות מה ע"א.

⁷⁷ פירוש התפלות והברכות לרבנו יהודה ב"ר יקר, ירושלים תשכ"ח, ח"א, עמ' פא.

אין צורך בהשלמת רמ"ח תיבות

בין רבותינו הראשונים בספרד קיימת שיטה שהשלמת מנין רמ"ח תיבות בקריאת שמע אינה חובה. גדולי ספרד הרמ"ה והרמב"ן שבארצם לא היה נהוג להקדים לקריאת שמע את המילים 'קל מלך נאמן' ולא לחזור בסיומה על המילים 'ה' אלקיכם אמת' וכדומה,⁷⁸ לא ראו הכרח בתוספת שלוש מילים שיצטרפו למנין רמ"ח תיבות בקריאת שמע. הם התייחסו למנין רמ"ח כדבר נוסף שאינו קשור לגוף המצוה ואינו נחוץ.

לדברי רבי מאיר הלוי אבולעפיא מטולידו הרמ"ה (ה' ד'), "כיון דלאו לצורך ברכה היא אלא לאשלומי רמ"ח תיבות, הוי ליה תוספת בקריאת שמע, והאי תוספת לא יעקב אמרו ולא בניו ולא משה אמרו", וממילא היא תוספת מיותרת.⁷⁹ רבי משה ב"ר נחמן הרמב"ן (ד' תתקנ"ד-ה' ל') סבר כי כל ענין הרמ"ח תיבות אינו דין מצד עצמו אלא תוצאה של תפילת עמי הארצות שנוקקו לומר 'קל מלך נאמן': "אני צריך להודיעם הענין הזה ומהיכן נולד להם. דורות הראשונים לא היו הצבור מברכין בעצמן כל הברכות, אלא שליח צבור העתיד לירד לפני התיבה אומר לפנין ברכות כולן, והן עונין: 'אמן'... ולהשלים למנין אברים כפי המדרש הזה, היו אומרים 'קל מלך נאמן' במקום 'אמן'".⁸⁰ המדרש מתייחס איפוא לתפילת עמי הארצות שהיו עונים על ברכת הש"ץ, ולא לתפילת החכמים שמתפללים בעצמם ואינם עונים על ברכת הש"ץ.

רבי מנחם המאירי בעל 'בית הבחירה' (ה' טי-ע"ה) התפלא על דעתו זו של הרמב"ן: "אם כן רמ"ח אברים של עמי הארץ משומרים ובאים מן המזיקים, והחכמים והבקיאים אין איברייהם נשמרים? התמהו תמהו! יציבא בארעא וגירא בשמי שמיא!"⁸¹

כאשר שאלוהו תלמידי הרמב"ן איך הוא, המאירי, מסביר את העובדה שלא נהגו בספרד להקפיד על מנין רמ"ח תיבות, השיב להם: "הוו יודעים שכל דבר הבא לנו מן המדרשות, אינם הכרח לדין כאלו בא בתלמוד שלנו או בירושלמי ובריתא, אלא מקבלו מי שירצה, ומי שאינו רוצה אין בו הכרח". המאירי הביא כדוגמא כמה ענינים הנזכרים במדרש שאין מי שמקפיד לקיימם, וסיכם: "וכן הרבה כיוצא באלו, אף זה מי שנהג נהג... ומי שלא נהג לא נהג".⁸²

כעבור דורות, כאשר כבר פשטו בספרד מנהגים שונים של חזרות בסוף קריאת שמע כדי להשלים את רמ"ח התיבות, כתב רבי שמעון ב"ר שלמה דוראן בעל 'יכון

⁷⁸ כמבואר בהרחבה בפרקים הבאים.

⁷⁹ תשובת הרמ"ה הובאה בטור או"ח סי' ס"א.

⁸⁰ חידושי הרמב"ן, עמ"ס ברכות דף ב ע"א.

⁸¹ ר"מ המאירי, מגן אבות, הענין הראשון.

⁸² שם.

ובועז' (ר"ן-), כי אין צריך לדקדק כל כך באופן ההשלמה ובמספר מילותיה: "ואם אנחנו צריכים להשלים רמ"ח ולא חסר אלא שלש וקרינן שש, הרי השלמנו רמ"ח".⁸³ הנימה הזו של 'אם אנחנו צריכים', ולא 'מפני שאנחנו צריכים', מרמזת על השיטה הספרדית הישנה שאין צורך להשלים רמ"ח תיבות. וכך טען רבי אליהו מזרחי הרא"ם (רפ"ה): "מסתמא כל ישראל היו קורים קרית שמע שלא בחזרה, מפני שלא היו מקפידים על החשבון הזה, אלא יחידי הסגולה בלבד".⁸⁴ קרובים לזה דברי רבי יוסף יוזפא עסא בעל 'נוהג כצאן יוסף' (תק"ט): "רמ"ח תיבות... מנין זה אינו מדאורייתא, דהא מדאורייתא אין כי אם פסוק ראשון... ואפילו אם כל הג' פרשיות היה חיוב קריאתם דאורייתא, על כרחך החזרה אינו דאורייתא, דאי הקפידה התורה אמנן, היתה משלמת הג' תיבות באיזו שנוי לשון".⁸⁵

טענה זו הטרידה גם את רבי יחיא ב"ר יוסף צאלח מהרי"ץ (תק"ם-): "יש לשאול, מאחר שקריאת שמע נגד רמ"ח איבריו של אדם, למה חסר ממנה ג' תיבות? ואם כוונת התורה לכך היתה, נצטרך להוסיף ג' תיבות להשלים רמ"ח?".⁸⁶ כתשובה לכך הביא מתוך ספר הקבלה 'שושן סודות', שחובר בידי רבי משה הגולה מקיוב (ר"י-),⁸⁷ את ההסבר הבא על פי תורת הסוד: "מדת הפחד היא גברת השמטה ובה הטומאה נשאה ראש עד עלתה עד ז' ימים העליונים. והנה אברהם אבינו ע"ה נטל מדת החסד לחלקו, ו'אברהם' עולה רמ"ח. והנה הטומאה עולה ובוקעת עד החסד בכל איברי האדם העליון, חוץ מג' עליונים האיברים הרוחניים, שהם ג' ספירות העליונים. וכדי שלא להרמיז עליהם, חסרו ג' תיבות. וכדי שלא להחסירם לגמרי, מרמזים עליהם ברמז".⁸⁸ מהלך אחר היה לרבי יהודה ליווא ב"ר בצלאל המהר"ל מפראג (-שס"ט). לדבריו מנין רמ"ח בשמע קיים גם בלא תוספת שלוש תיבות:

יש בקריאת שמע רמ"ח תיבות כנגד רמ"ח איבריו... ואף שאין כאן רק רמ"ה תיבות, נראה כי שלש פרשיות: פרשת 'שמע' ופרשת 'והיה אם שמוע' ופרשת ציצית, שלש פרשיות משלימים לרמ"ח תיבות, עד שהם כנגד איבריו של אדם.⁸⁹

⁸³ שו"ת יכין ובוועז, ח"ב, סי' ב'.

⁸⁴ שו"ת רבי אליה מזרחי, סי' א'.

⁸⁵ נוהג כצאן יוסף, תל אביב תשכ"ט, עמ' לו-לז.

⁸⁶ תכלאל, עץ חיים, ירושלים תרנ"ד, ח"א, דף לה ע"א.

⁸⁷ ישראל מ' תא-שמע, הנגלה שבנסתר – לחקר שקיעי ההלכה בספר הזוהר, תל אביב 1995, עמ' 77.

⁸⁸ מובא שם ע"ב.

⁸⁹ מהר"ל מפראג, נתיבות עולם, נתיב התורה, פרק ט"ז.

על דעתו זו חזר פעם נוספת: "פרשנו, כי ג' פרשיות 'שמע', 'והיה אם שמוע', 'ויאמר', הם משלימים לרמ"ח תיבות, כי כל פרשה נחשב כמו אחת".⁹⁰

סיכום

שלוש פרשיותיה של קריאת שמע יש ביניהן קשר פנימי מוצק אף כי אינן מופיעות ברצף אחד בתורה. מנין אותיותיהן המשותף הוא רמ"ח. חז"ל בגמרא ובמדרשים הורונו כי רמ"ח תיבות בקריאת שמע הן כנגד רמ"ח איברים שבאדם. במידה ואדם שומר על רמ"ח התיבות שבקריאת שמע, זוכה הוא שהקב"ה ישמור את רמ"ח האברים שבגופו. המקבל על עצמו עול מלכות שמים בקריאת שמע, הופך להיות עבד ה' וזכאי לשמירתו של אדונו.

כל אבר שבאדם נוטל את חיותו מתיבה מסוימת שכנגדה, וחסרון אחת התיבות עשוי לפגום באחד האברים, לעתים אף באיבר שחיות האדם תלויה בו, כמו ראשו או לבו. ההגנה שמשיג האדם בקריאת שמע בשלימות רמ"ח התיבות היא הגנה כפולה, הן במישור הרוחני והן במישור הגופני, היא שומרת עליו מפני המזיקים ומצילה אותו מעוון. השלימות הרוחנית פועלת לטובה על התיפקוד הפיזי של האדם ותורמת לבריאותו.

רבותינו מצאו רמזים עמוקים הקושרים את תיבות קריאת שמע לרמ"ח אבריו של אדם ולתרי"ג מצוות התורה, ואף לזעיר אנפין של עשר הספירות והורו על החובה לקרוא את הפרשיות ברגש ובכונה גדולה בחינת 'כל עצמותי תאמרנה'. אף כי לאשה אין רמ"ח אברים אלא רנ"ב אברים, אין זה גורע מהצורך שלה להשלים לרמ"ח תיבות, הן מבחינת התיקון של רמ"ח אברים של מעלה בזעיר אנפין, והן מצד שבכלל רנ"ב אברים שלה יש גם רמ"ח אברים, שאותם יש לה להשלים בדומה לאיש.

בספרד הקדומה לא נהגו להשלים תיבות קריאת שמע למנין של רמ"ח תיבות, לא בהקדמת המילים 'א-ל מלך נאמן' ולא בכפילת המילים 'ה' אלקיכם אמת'. כמה מרבתינו הראשונים בספרד הסבירו את מנהגם בכך, שמעיקר הדין אין חובה להוסיף שלוש תיבות לקריאת שמע כדי להשלים רמ"ח תיבות, כי מקור הענין הזה הוא במדרשות ובאגדות שאינן מחייבות להלכה. אולם בשאר הארצות התקבל המנהג להקפיד על השלמת רמ"ח תיבות וגם בספרד פשט הענין הזה בדורות שאחריהם.

היות ובשלוש הפרשיות של קריאת שמע, כולל המילים 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד', יש סך הכל רמ"ח תיבות, וחסרים איפוא שלוש תיבות למנין

⁹⁰ שם, נתיב העבודה, פרק ט'.

השלם של רמ"ח, תיקנו מסדרי תפילות ישראל לומר שלוש תיבות נוספות. על טיבן של תיבות אלה, מהותן ואופן אמירתם, יש מסורות שונות בעדות ישראל, והן נידונות בפרקים הבאים.

א-ל מלך נאמן

חשבון רמ"ח כולל 'א-ל מלך נאמן'

על חשיבות השלמת תיבותיה של קריאת שמע למנין רמ"ח, עמדנו בפרק הקודם. חשבון רמ"ח תיבות של קריאת שמע לפי מסורת קדומה שיסודה בחז"ל, נעשה על ידי הכללת המלים 'א-ל מלך נאמן' כהקדמה לפסוק הראשון של שמע. רבי אליעזר ב"ר יואל הראב"ה (ד' תת"ק-תתקפ"ה?) הביאו מתוך תלמוד ירושלמי שהיה לפניו:

וראיתי בתלמוד ירושלמי... רמ"ח תיבות יש בקריאת שמע חסר ג', נגד רמ"ח איברים שבאדם, אוספון רבנן עליהו שלש: 'א-ל מלך נאמן', עד דהויין רמ"ח. עד כאן גמרא דארץ ישראל.¹

לפי עדות זו הקדמת 'א-ל מלך נאמן' לקריאת שמע היא תקנה קדומה שנמצאת בגמרא. העובדה שזוהי תקנת חז"ל הודגשה גם ביספר הפרדסי לרש"י:

תיקנו להם חכמים אילו ט' תיבות שנאמר ב'א-ל [מלך] נאמן ו'ברוך שם כבוד מלכותו [לעולם ועד]".²

ההשואה ל'ברוך שם כבוד', שעליה יש בידינו ידיעה מפורשת בתלמוד בבלי שהיא חלק מקריאת שמע,³ מעמידה את 'א-ל מלך נאמן' כתקנת חכמים זהה לה. מסורת בעל פה שנשמרה במשפחתו של רש"י ייחסה את התקנה לאנשי כנסת הגדולה: "שמעתי מפי בחור חכם ונבון ששמו רבי שמואל בכמה"ר יעקב

¹ ספר ראב"ה, ח"א, ס"י ל"ג.

² ספר הפרדס לרש"י, מהד' עהרענרייך, בודאפשט תרפ"ד, עמ' צ.

³ ע"י פסחים נו ע"א.

מארץ טרוייש, שהעידו כמה גדולים עליו שהוא מגזע רבינו שלמה [=רש"י] זצ"ל וכו', שקבלה בידם **שאנשי כנסת הגדולה תקנו 'א-ל מלך נאמן'**.⁴ רבי יהודה ב"ר יקר (-ד' תתק"ע-), רבו של הרמב"ן, סבור שהמנהג קדם לאנשי כנסת הגדולה: "כיון ד'א-ל מלך נאמן' הוא מחשבון רמ"ח, אין לומר דאנשי כנסת הגדולה תיקנוהו, דהא כתוב: ⁵ 'שמור מצותי וחייה', ודרשינן: ⁶ שמר רמ"ח תיבות כנגד רמ"ח אברים לשמירה מפני המזיקין".⁷ כלומר, מן הילפותא של הפסוק נראה שהמנהג קדם לאנשי כנסת הגדולה. "מה שאנו אומרים 'א-ל מלך נאמן' בתחלת קריאת שמע... שאף מן התורה ידוע שיש כאן רמ"ח תיבות וכמו [שנאמר] 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד', כך נאמר 'א-ל מלך נאמן', **וזהו תקנת חכמים**".⁸ והוא הסביר את דבריו: "ואין זו תקנה חדשה של חכמים, כי בשעה שאמר יעקב: 'ברוך שם' וגו', אמרו בניו: 'אמן'.⁹ שאם היתה תקנת חכמים שסידרו התפלה, איך אמרו שקריאת שמע הוא רמ"ח תיבות על שם העתיד לתקן?".¹⁰

בכך בא לדחות את הסברה כאילו תקנה מאוחרת היא כפי שהובאה בשם אחד הראשונים בשם רב דניאל גאון (בתקופת הגאונים לא נמצא בבבל גאון בשם זה):¹¹ "רמ"ח תיבות יש בקריאת שמע חסר שלשה, הוסיפו עליהם **חבירים וראשי ישיבות 'א-ל מלך נאמן'**, כדי שיהא עולה למנין רמ"ח אברים שבאדם. עד כאן לשונו".¹²

לדעת רבי יוסף קארו בעל 'בית יוסף' (רמ"ח-שלי"ה) אמירת 'א-ל מלך נאמן' היתה מנהגם של האמוראים, אשר לא היו חוזרים בסוף קריאת שמע על המילים 'ה' אלקיכם אמת', כפי שעולה מסוגית תלמוד בבלי:

⁴ פירוש י"ג מדות וי' ספירות של רבי אשר ב"ר דוד נכד הראב"ד, בתוך: אוצר נחמד, ח"ד, פרשבורג תרכ"ד, עמ' 37. הובא בספרו של רי"מ תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ב, עמ' 287.

⁵ משלי ד, ד; שם ז, ב.

⁶ ראה בפרק הקודם 'רמ"ח תיבות בקריאת שמע'.

⁷ פירוש התפלות והברכות לרבנו יהודה ב"ר יקר, ירושלים תשכ"ח, ח"א, עמ' ל.

⁸ שם, עמ' ח.

⁹ הסבר דבריו ראה להלן תת-פרק 'האם יש הפסק באמירת א-ל מלך נאמן'.

¹⁰ שם, עמ' פא.

¹¹ לא ידוע מיהו אותו רב דניאל גאון ומתי חי, ונאמרו בזה השערות שונות. עי' ספר ראבי"ה, מהד' ברוקלין תשמ"ג, ח"א, עמ' 473-474; רנ"י הכהן, אוצר הגדולים, חיפה [חש"ד], ח"ג, עמ' קמה-קמו; רי"מ תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון: חקר ועיון, ירושלים תשנ"ב, עמ' 286-287.

¹² חידושי וביאורי מהרש"ל על טור או"ח סי' ס"א; רי"י שציפנסקי, התקנות בישראל, ח"ג, ירושלים תשנ"ג, עמ' קיב.

אמר ר' אבהו אמר ר' יוחנן: הלכה כר' יהודה דאמר בין 'אלקיכם' ל'אמת ויציבי לא יפסיק. אמר ר' אבהו אמר ר' יוחנן מאי טעמיה דרבי יהודה? דכתיב: ¹³ "וה' אלקים אמת". חוזר ואומר 'אמת', או אינו חוזר ואומר 'אמת'? אמר רבי אבהו אמר רבי יוחנן: חוזר ואומר 'אמת'. רבה אמר: אינו חוזר ואומר 'אמת'. ההוא דנחית קמיה דרבה, שמעיה רבה דאמר 'אמת אמת' תרי זימני; אמר רבה: כל 'אמת אמת' תפסיה להאי! [פירש רש"י: ריהטא של 'אמת' תפסתו לזה]. ¹⁴

על כך העיר ה'בית יוסף': "ואם תאמר, סוף סוף מההוא דנחית משמע שלא היו נוהגים לחזור 'ה' אלקיכם אמת', וגם מדאמר רבא: 'כל אמת אמת תפסיה להאי', ולא אמר ליה: 'אמאי לא אהדרת: ה' אלקיכם אמת'? יש לומר, דההוא דנחית טועה הוה, ורבא הכי קאמר: כל 'אמת אמת' תפסיה להאי, כלומר, דלא הוה ליה לאהדורי 'אמת' לחוד אלא 'ה' אלקיכם אמת'. ואם תימצי לומר דרבא לא הוה אמר דליהדר מידי, איכא למימר **שרבא היה נוהג לומר 'א-ל מלך נאמן', כמנהג הקדמונים**, ואם כן אינו צריך לחזור שום תיבה". ¹⁵

רבי אברהם אבלי גומבינר בעל 'מגן אברהם' (שצ"ז-תמ"ג) דחה את תירוצו הראשון של ה'בית יוסף' כאילו רבא ציפה שאותו יורד לפני התיבה יחזור פעמיים על המלים 'ה' אלקיכם אמת', ¹⁶ אך קיבל את ראיתו השניה לפיה נהג רבא לומר 'א-ל מלך נאמן': "ב'בית יוסף' משמע שמנהג קדמונים הוא". ¹⁷ לכך התייחס רבי ישראל מאיר הכהן בעל 'משנה ברורה' (תקצ"ח-תרצ"ג) בכתבו: "יאמר 'א-ל מלך נאמן' – עיין 'מגן אברהם'... דמנהג קדוש הוא". ¹⁸

ראיה נוספת לכך שאמירת 'א-ל מלך נאמן' היא חלק בלתי נפרד מקריאת שמע הביא רבי יהודה אסאד בעל 'יהודה יעלה' (תקנ"ט-תרכ"ו) ממספר האזכרות שמנתה הגמרא בקריאת שמע, שכנגדן נתקנה תפילת שמונה עשרה:

הני שמונה עשרה כנגד מי? אמר רבי הלל בריה דרבי שמואל בר נחמני: כנגד שמונה עשרה אזכרות שאמר דוד ב'הבו לה' בני אליס'. ¹⁹ רב יוסף אמר: כנגד שמונה עשרה אזכרות שבקריאת שמע. ²⁰

¹³ ירמיהו י, י.

¹⁴ ברכות יד ע"א - ע"ב.

¹⁵ בית יוסף, או"ח, סי' ס"א.

¹⁶ מג"א סי' ס"א ס"ק א'.

¹⁷ שם, ס"ק ד'.

¹⁸ משנה ברורה, סי' ס"א ס"ק י"ד.

¹⁹ תהלים כט.

²⁰ ברכות כח ע"ב.

כך גם במדרש רבה :

בי"ח מקומות משה ואהרן מזוגין, רמז לי"ח ברכות כנגד י"ח אזכרות שכתובות ב'שמע ישראל'... ומן האזכרות האלו למדנו לי"ח ברכות.²¹

על כך העיר מהר"י אסאד כי חישוב אותן י"ח אזכרות בהכרח כולל את 'א-ל מלך נאמן': **"הנה הם במנין ח"י אזכרות רק עם 'א-ל מלך נאמן'".**²² כמו כן נאמר בספר הזוהר שי"ח החוליות שבאדם הן מקבילות, "לקבל, ח"י אזכרות דבקריית שמע".²³ על כך העיר כבר רבי אלעזר פלקלש בעל 'תשובה מאהבה' (תק"ד-תקפ"ו): **"מה שכתב 'קריאת שמע', היינו 'שמע' ויהיה אם שמוע' ויאמר' – שים עיניך עליו ובא חשבון, גם שם 'א-ל מלך נאמן' עולה במנין ח"י".**²⁴

צירוף המילים 'א-ל מלך נאמן' למנין רמ"ח תיבות של קריאת שמע, נמצא במפורש ב'תיקוני זוהר': **"ואיהי כלילא מד' פרשיות דקריאת שמע דאינון רמ"ח עם 'א-ל מלך נאמן'".**²⁵ רבי אהרן וורמסר אב"ד מיץ בעל 'מאורי אורי' (תק"ד-תקצ"ו) הסביר לאור זאת כי לפי האמור "להדיא בתקוני הזוהר, עיקר התקנה להשלים רמ"ח – עם 'א-ל מלך נאמן'".²⁶ וכעין זה כתבו גם בעל 'תשובה מאהבה'²⁷ ובעל 'יסוד ושורש העבודה'.²⁸ רמז לכך יש ב'ספר יצירה' בו נאמר אחר תיאור אברי האדם: **"וא-ל מלך נאמן מושל בכולם, ממעון קדשו עד עדי עד".**²⁹ וכך מצוטטים הדברים בספר 'ערוגת הבשם' לרבי אברהם ב"ר עזריאל (ד' תתק"ץ-): **"ובספר יצירה: שמושל על רמ"ח איברים א-ל מלך נאמן".**³⁰ לדעת כמה מרבתינו הראשונים, עצם העובדה שהמדרש מונה רמ"ח תיבות בקריאת שמע, היא ראיה לכך שהמילים 'א-ל מלך נאמן' הן חלק אינטגרלי

21 במדבר רבה, פרשה ב' אות א'.

22 שו"ת יהודה יעלה, ח"א יו"ד, סי' ר"ע.

23 זוה"ק, פי פנחס.

24 שו"ת תשובה מאהבה, ח"ב, סי' שצ"ד.

25 תיקוני זהר, תיקון י"א. מובא בבית יוסף, או"ח, סי' ס"א.

26 ר"א ווירמש, מאורי אור, ח"ד, באר שבע, מיץ תקע"ט, דף כו ע"א. והוסיף שם, כי מחמת השיטה הסוברת שאין לעשות הפסק בין ברכת אהבה לקריאת שמע, חוזר השי"ץ ואומר 'ה' אלקיכם אמת', אך מוכח לשיטת הזוהר כי אינו הפסק בעיקר הדין.

27 שו"ת תשובה מאהבה, ח"ב, סי' שצ"ד.

28 יסוד ושורש העבודה, שער רביעי, פרק רביעי.

29 ספר יצירה, פי"ה מ"ה.

30 ערוגת הבשם, לר' אברהם ברי' עזריאל, ח"א, ירושלים תרצ"ט, עמ' 235.

מקריאת שמע. רבי משה ב"ר מאיר הכהן מלוניל הרמ"ך (-ד' תתק"ס-) קבע באופן חד משמעי על פי האמור במדרש 'ילמדנו':

אומר ביילמדנו' שיש בקריאת שמע תיבות כמנין איברים, ולא משכחת להו עד דאמר 'א-ל מלך נאמן'.³¹

אף רבי שמעון ב"ר שלמה דוראן בעל 'יכין ובוועז' (-ר"ן-) כתב כן על פי 'מדרש ילמדנו':

הוא מה שאמרו ביילמדנו', שרמ"ח תיבות יש בג' פרשיות של קריאת שמע, ואינם רק רמ"ה, אלא שהיו נוהגין לומר: 'א-ל מלך נאמן', ועמהם הם רמ"ח, ועל פי מנהגם שמור רמ"ח שלי ואני אשמור רמ"ח שלך.³²

זו היתה גם הנחה פשוטה אצל לומדי התורה שנשאו ונתנו עם רבי משה ב"ר נחמן הרמב"ן (ד' תתקנ"ד-ה' ל'), והרמב"ן הסכים עמם:

ראיתי תלמידי צרפתים... אומרים: בידינו מדרש אגדה דקריאת שמע יש בה רמ"ח תיבות כנגד איבריו של אדם, וכשמנו אינן אלא רל"ט. ו'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד' שהצריכו חכמים לומר, כדאיתא בפסחים,³³ ו'א-ל מלך נאמן' זה, משלימין אותם! ובודאי שכך אמרו חכמים ביילמדנו,³⁴ דורות הראשונים... להשלים למנין אברים כפי המדרש הזה, היו אומרים 'א-ל מלך נאמן' במקום 'אמן', ממה שאמרו:³⁵ 'מאי אמן? א-ל מלך נאמן'.³⁶

מסורת אמירת המילים 'א-ל מלך נאמן' עברה מדור לדור, וכך הובא בשם רב דניאל גאון, ש'א-ל מלך נאמן' היא תוספת לקריאת שמע: 'רמ"ה תיבות יש

³¹ הגהות מיימוניות, ה' ברכות, פ"א אות ח', כפי ש"כתב ה"ר משה בה"ר מאיר כהן".

³² שו"ת יכין ובוועז, ח"ב, סי' ב'.

³³ פסחים נו ע"א.

³⁴ ראה בפרק הקודם 'רמ"ח תיבות בקריאת שמע'.

³⁵ שבת קיט ע"ב; סנהדרין קי ע"ב - קיא ע"א.

³⁶ חידושי הרמב"ן עמ"ס ברכות דף ב ע"א. הוא העלה שם אפשרות נוספת שבימי חז"ל בעלי המדרש לא נהגו להוציא בפייהם את המלים 'א-ל מלך נאמן', ולהשלמת רמ"ח תיבות היה די באמירת ראשי התיבות: 'אמן'. ראה להלן תת-פרק 'חשבון רמ"ח כולל אמן בלבד'.

בקריית שמע, והוסיפו עליהן 'א-ל מלך נאמן', שהן גי' תיבות, כדי שיעלו למניין רמ"ח, כנגד רמ"ח איברים שבאדם".³⁷

מסורת ידועה זו נמצאת בדברי רבותינו הראשונים בכמה ארצות. באשכנז הביאה רבי יהודה החסיד בעל 'ספר חסידים' (ד' תתקע"ז): "בקריית שמע יש רמ"ח תיבות עם 'א-ל מלך נאמן', כנגד רמ"ח אברים שבאדם".³⁸

בבוהמיה הביאה רבי אברהם ב"ר עזריאל בעל 'ערוגת הבשם' (ד' תתק"ץ): "רמ"ח תיבות בקריאת שמע עם 'א-ל מלך נאמן'".³⁹

בצרפת הביאה בעלי התוספות: "צריך לומר 'א-ל מלך נאמן' קודם 'שמע ישראל', לפי שבשלוש תיבות הללו עם 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד' תמצא בקריאת שמע רמ"ח תיבות כנגד רמ"ח איברים".⁴⁰

בפרובינצא הזכירה רבי אשר ב"ר שאול מלוניל בעל 'ספר המנהגות' (ד' תתק"ן): "'א-ל מלך נאמן' להשלים רמ"ח תיבות שבקריית שמע",⁴¹ וכן רבי אהרן מלוניל בעל 'ארחות חיים' (ה' ס'): "'הרמ"ח תמצא עם 'א-ל מלך נאמן' ו'ברוך שם'".⁴² >כמו כן סיכם רבי מנוח ב"ר יעקב מנרבונה בעל 'ספר המנוחה' (ה' ס'): "'א-ל מלך נאמן'... נתקן להשלים רמ"ח תיבות שבקריאת שמע, שהן כנגד רמ"ח אברים שבאדם".⁴³

בספרד כתבה רבי יהודה ב"ר יקר (ד' תתק"ע-), רבו של הרמב"ן: "מה שאנו אומרים 'א-ל מלך נאמן' בתחלת קריאת שמע, מפני שהוא להשלים רמ"ח תיבות בקריאת שמע".⁴⁴ יתירה מזו, "אין רמ"ח תיבות בקריאת שמע בלי 'א-ל מלך נאמן'".⁴⁵ גם בספר 'שערי העבודה' המיוחס לרבינו יונה מגירונדי (ה' כ"ד) מבואר כי "אמרו ז"ל: רמ"ח תיבות יש בקריאת שמע, פירוש עם 'א-ל מלך נאמן'".⁴⁶ במוראביה כעבור דורות רבים ביאר רבי שמואל הלוי קעלין בעל 'מחצית השקל' (תקס"ז), כי הוראת ה'מגן אברהם' שבלילה, אם לא התפלל ערבית בזמנו, יש "לומר כל הקריאת שמע שהיא רמ"ח תיבות לשמור רמ"ח אבריו",⁴⁷ היינו "דאומר תחלה 'א-ל מלך נאמן'".⁴⁸

³⁷ תשובות הגאונים בספר שבלי הלקט, ס"י ט"ו.

³⁸ טעמי רבי יהודה החסיד, מובא בשבלי הלקט, ס"י ט"ו.

³⁹ ערוגת הבשם, לר' אברהם ב"ר עזריאל, ח"א, ירושלם תרצ"ט, עמ' 234.

⁴⁰ דעת זקנים מבעלי התוספות, דברים ו, ד.

⁴¹ ספר המנהגות לר' אשר ב"ר שאול מלוניל, ירושלים תרצ"ה, עמ' 13.

⁴² ארחות חיים לר"א מלוניל, דין קדושה מיושב, סעיף ד'.

⁴³ ספר המנוחה, הל' קריאת שמע, פ"א ה"ה.

⁴⁴ פירוש התפלות והברכות לרבינו יהודה ב"ר יקר, ירושלים תשכ"ח, ח"א, עמ' ח.

⁴⁵ שם, עמ' ל.

⁴⁶ שערי העבודה, ס"י כ'.

⁴⁷ מג"א ס"י רל"ט ס"ק א'.

⁴⁸ מחצית השקל, שם.

אף רבי ישראל מאיר הכהן בעל 'משנה ברורה' (תקצ"ח-תרצ"ג) התבסס על שיטה זו בכתבו: "אם התפלל ערבית מבעוד יום צריך לקרות כל הפרשיות... וטוב לומר תמיד כל קריאת שמע, **שהיא רמ"ח תיבות – בצירוף 'א-ל מלך נאמן'** – לשמור רמ"ח אבריו".⁴⁹

כיצד בדיוק מחשבים את רמ"ח התיבות של קריאת שמע? כמה מרבתינו ערכו חשבון הכולל את המלים 'א-ל מלך נאמן'. בראשם עומדים חסידי אשכנז שהיו ידועים בכחם הגדול בתחום זה עד שאמרו עליהם הראשונים: "דורשי רשומות הם חסידי אשכנז, אשר היו **שוקלין וסופרין מנין תיבות התפילות והברכות** וכנגד מה נתקנו".⁵⁰ כך הוא החשבון אצל רבי אלעזר מוורמיישא בעל ה'רוקח' (ד' תתק"ך-תתקצ"ז):

מן 'א-ל מלך נאמן' עד 'אני ה' אלקיכם' רמ"ח תיבות כנגד רח"ם אברים... על כן מצרפין 'א-ל מלך נאמן' ויברוך שם כבוד מלכותו, להשלים רמ"ח, כי בתורה מן 'שמע' עד 'ובשעריך' מ"ח תיבות, 'והיה אם שמוע' קכ"ב, ציצית ס"ט – הרי רל"ט, כנגד אבריו, ובראש ט' אברים, לכן מוסיפים ט' תיבות: 'א-ל מלך נאמן' – 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד'.⁵¹

דומה הוא חשבונו של רבי יהודה ב"ר יקר (ד' תתק"ע-):

רמ"ח תיבות בקריאת שמע... תימה הוא, שהרי בין פרשת 'שמע' ופרשת 'והיה אם שמוע' ופרשת ציצית אינם כל כך, שהרי פרשת 'שמע' – מ"ח תיבות, ופרשת 'והיה אם שמוע' – קכ"ד תיבות, ופרשת ציצית – ס"ט תיבות, עדיין חסר ט' תיבות מרמ"ח. ואם תאמר: 'א-ל מלך נאמן' מן החשבון, עדיין חסר ו' תיבות. ולכך צריך למנות 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד' עם 'א-ל מלך נאמן', יהיו רמ"ח.⁵²

חשבון זה נערך גם על ידי רבי צדקיה הרופא מרומי בעל 'שבלי הלקט' (ד' תתק"פ-ה' ני?): "הקורא את שמע צריך שיתחיל 'א-ל מלך נאמן', לפי מה שדרשו רז"ל בתנחומא... רמ"ח תיבות יש בה כנגד רמ"ח אברים שבאדם... ותימה, שהרי בג' פרשיות שבקריאת שמע יש רל"ט תיבות, וכשתוסיף 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד' יהיו רמ"ח תיבות".

⁴⁹ משנה ברורה, סי' רל"ט ס"ק א'.

⁵⁰ טור או"ח סי' קי"ג.

⁵¹ ספר הרוקח, סי' ש"כ (מהד' ירושלים תש"ך, עמ' ריא); ספר האסופות, בתוך: שיח תפלה – לזכרו של בן עליה הבה"ח חיים שמואל טשזנר ז"ל, ירושלים תשנ"ט, עמ' עז.

⁵² פירוש התפלות והברכות לרבנו יהודה ב"ר יקר, ירושלים תשכ"ח, ח"א, עמ' ח.

ועד', שהן שש תיבות, הרי רמ"ה, ואנו אומרים רמ"ח? ... ומצאתי בתשובות הגאונים ז"ל... הוסיפו עליהם 'א-ל מלך נאמן', שהן שלש תיבות, כדי שיעלו למנין רמ"ח, כנגד רמ"ח אברים שבאדם".⁵³

רבי דוד אבודרהם (-ה' ק') חישב זאת בצורה זהה: "בפרשת שמע יש ארבעה וחמשים תיבות עם 'ברוך שם כבוד מלכותו' שאנו מוסיפים, ובפרשת 'והיה אם שמוע' – קכ"ב תיבות, ובפרשת ציצית – ס"ט תיבות, סך הכל רמ"ה, חסר שלש תיבות, ועם 'א-ל מלך נאמן' יהיה רמ"ח".⁵⁴

כך הוא גם חשבוננו המפורט של רבי יוסף קארו בעל 'בית יוסף' (רמ"ח-שלי"ה): "קריאת שמע יש בה רמ"ח תיבות... [ו]אינם חסרים אלא שלש תיבות. שבישמע' ו'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד' – יש י"ב תיבות, ומ'ואהבת' עד 'ובשערך' – מ"ב, ומ'והיה אם שמוע' עד 'כימי השמים על הארץ' – קכ"ב, ובפרשת ציצית – ס"ט. הרי רמ"ה. נמצא שלא חסרו אלא ג' תיבות, ובי'א-ל מלך נאמן' סגיי".⁵⁵

חשבון רמ"ח כולל 'אמן' ו'א-ל מלך נאמן'

כמעט מכל ספרי רבותינו עולה כי החשבון המקובל של רמ"ח תיבות הוא עם שלוש המילים: 'א-ל מלך נאמן'. אך מקצת ראשונים חישבו במנין רמ"ח התיבות לא רק את המילים 'א-ל מלך נאמן', כי אם גם את ה'אמן' שלפניהן. ראש להם הוא רבי אברהם ב"ר נתן הירחי בעל 'ספר המנהיג' (ד' תתקט"ו-תתקע"ה) הכותב: "נראה לי שצריך לענות 'אמן', 'א-ל מלך נאמן', 'שמע ישראל' וגו', 'ברוך שם וגו', לפי ש'אמן', 'א-ל מלך נאמן', 'שמע', ו'ברוך שם', וכולהו פרשיות תלתא: 'שמע', 'והיה אם שמוע', פרשת ציצית – יש בו רמ"ח תיבות".⁵⁶

חשבון זה הכולל את ה'אמן' במנין רמ"ח התיבות, הובא גם על ידי רבי יעקב ב"ר אשר בעל הטורים (ה' כ"ט-ק"ג): "יש נוהגין לומר תחלה 'א-ל מלך נאמן', ויש שמוסיפין 'אמן' 'א-ל מלך נאמן', ונותנין טעם לדבריהם שקריאת שמע יש בה רמ"ח תיבות כמנין איבריו של אדם, אלא שחסר ארבע ומכוונים להשלים באלו ארבע".⁵⁷

על אתר העיר רבי יוסף קארו בעל 'בית יוסף' כי "זה אינו מדוקדק שהרי אינם חסרים אלא שלש תיבות", והוא פירט את חשבוננו המדויק שהובא לעיל, וסיכם: "בי'א-ל מלך נאמן' סגי, והאומרים 'אמן' הוא על סוף ברכת 'הבוחר'".⁵⁸

⁵³ שבלי הלקט, ס"י ט"ו.

⁵⁴ ספר אבודרהם, ירושלים תשי"ט, עמ' עז.

⁵⁵ בית יוסף או"ח ס"י ס"א.

⁵⁶ ספר המנהיג, מהד' רפאל, ירושלים תשל"ח, עמ' סו.

⁵⁷ טור או"ח ס"י ס"א.

⁵⁸ בית יוסף, שם, ד"ה יש נוהגים.

בעיה זו הביאה גם למחשבה שמא היתה גירסה קדומה של 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם', בלא המילה 'ועד', באופן שחסרה מילה למנין רמ"ח שהושלמה על ידי 'אמן'.⁵⁹ אך אין לכך שום יסוד. בכל דברי חז"ל במשנה,⁶⁰ בבבלי,⁶¹ בירושלמי,⁶² בספרא,⁶³ בספרי,⁶⁴ במדרשים,⁶⁵ בסדורי הגאונים,⁶⁶ בסדורי הראשונים באשכנז⁶⁷ ובספרי פסקיהם,⁶⁸ בסדורי הראשונים בספרד⁶⁹ ובספרי פסקיהם,⁷⁰ נמצא הנוסח השלם שלפנינו: "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד".

לעתים יש קיצור לשון כמו: "ברוך שם כבוד מלכותו",⁷¹ בלא המילים "לעולם ועד", אך בשום מקום לא נמצא הנוסח: "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם", בלא 'ועד'. יש גם את נוסח ברכת הלבנה: "על שם כבוד מלכותו", אך אין זה המטבע שטבע יעקב אבינו אחר 'שמע ישראל'.

הסבר לכך הציע רבי יואל סירקיש בעל 'בית חדש' הב"ח (-ת). הוא לא קיבל את דעת ה'בית יוסף' שיש טעות בספרו של בעל הטורים. הלא "כן כתוב בכל ספרי רבינו [הטור]! ונראה דזהו מפני דסוברים 'לעולם-ועד' חד תיבה היא, ד'לעולם-ועד' פירושו לשון עולמית, כמו שפירש רש"י בסדר בשלח⁷² ... וכל זה יש ליישב, דודאי חסרו ארבע, כדפרישית".⁷³

⁵⁹ י"מ תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ב, עמ' 291, הע' 11.

⁶⁰ יומא פ"ג מ"ח, פ"ד מ"א ומ"ב, פ"ו מ"ב.

⁶¹ פסחים נו ע"א; יומא לה ע"ב, לט ע"א, מ"א ע"ב, ס"ו ע"א. והשוה דקדוקי סופרים שם.

⁶² ירושלמי ברכות פ"ו ה"א, פ"ט ה"ה; פסחים פ"ד ה"ט; יומא פ"ג ה"ז; תענית פ"ב ה"י.

⁶³ ספרא, פ' אחרי מות פ"ב ופ"ד.

⁶⁴ ספרי, דברים, אות ל"א וש"א.

⁶⁵ בראשית רבה, פרשה צ"ח אות ג'; במדבר רבה, פרשה כ' אות כ'; דברים רבה, פרשה ב' אות ל"ה; קהלת רבה, פרשה ג' אות ג', וכן בשאר ספרי מדרשים.

⁶⁶ סדור רב סעדיה גאון, ירושלים תש"א, עמ' טו; סדר רב עמרם גאון, מהד' גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' יז.

⁶⁷ סדור רבנו שלמה מגרמייזא, ירושלים תשל"ב, עמ' צא; פירושי סידור התפילה לרוקח, ירושלים תשנ"ב, ח"א, עמ' רפג-רפד; ערוגת הבשם, לר' אברהם בר' עזריאל, ח"א, ירושלים תרצ"ט, עמ' 234.

⁶⁸ שו"ת מהר"ם ב"ר ברוך מרוטנבורג, דפוס פראג, ס"י אלף כ"ג; שו"ת מהר"ח אור זרוע, ס"י קכ"ט; שו"ת מהר"י ווייל, ס"י קצ"א.

⁶⁹ פירוש התפלות והברכות לרבי יהוד ב"ר יקר, ח"א, ירושלים תשכ"ח, עמ' פא; ספר אבודרהם השלם, ירושלים תשי"ט, עמ' פא.

⁷⁰ רמב"ם, ה' ק"יש פ"א ה"ד; ה' ברכות פ"ד ה"י; ה' תעניות פ"ד ה' ט"ו-ט"ז; טור או"ח ס"י מ"ו, ר"ו, תר"ט.

⁷¹ כגון בראשית רבה, פרשה ס"ה אות כ"א.

⁷² רש"י שמות טו, יח: "ה'י ימלך] לעולם ועד, לשון עולמית הוא".

⁷³ ב"ח או"ח ס"י ס"א.